

Васіль Супрун

**Штыхі
з
успамінаў**

Васіль Супрун

Шtryхі
з
успамінаў

г.Слонім
2003

Змест

1. Замест прадмовы	5
2. З часоў нямецкай акупацыі	7
3. Вяртанне сталінізму	24
4. «Чайка»	47
5. Арышт	57
6. Трыбунал	68
7. Канцлагер	76
8. Вяртанне ў Слонім	83
9. Старшыні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь Шушкевічу Станіславу Станіслававічу	88
10. Шлях да выдання маёй першай кніжкі	89
11. Адна з выдавецкіх удачаў	97
12. Аб выданні кніжкі «Жыць для Беларусі»	101
13. Сустрэча	105
14. Патрыёты маўчаць не схацелі	112
15. Настаўнік і час	121
16. Мінуў 1997 год	125
17. Мінуў 2001-шы год	127
18. Фатаграфіі	130

Замест прадмовы

Прыведзеныя ў гэтым выданні чарнавыя нататкі не прызначаліся да друку. Меркавалася, што яшчэ будзе мажлівасць сур'ёзна папрацаўца і над успамінамі, і над сабранымі за жыщё навуковымі матэрыяламі. Ды, на жаль, не ўсё залежыць толькі ад нас і нашага жадання.

І вось рэальнасць: 2-га сакавіка 1995года – раптоўны абшырны інфаркт міякарда звалывае мяне зусім неспадзеўна. Выклікана машина “хуткай дапамогі” і – кардыялагічнае аддзяленне раённай лякарні, а праз тры дні – клінічная смерць!

Толькі выпадковая прысутнасць жонкі, яе перапалох і лямант паставілі на ногі неабходныя службы, якія за лічаныя хвіліны вярнулі мне жыщё. Далей была рэанімацыя і вельмі паступовае вяртанне свядомасці, мовы, сілы і памяці. Ішлі тыдні, месяцы, гады, а былое здароўе вяртацца не схацела. Напэўна, дапамагла такой крытычнай знямозе неяк раптоўна надышоўшая старасць.

І гэта стала галоўнай прычынай недапрацаванасці чарнавікоў і, наогул, усёй аўтарскай задумы, хоць матэрыялаў назбірана шмат.

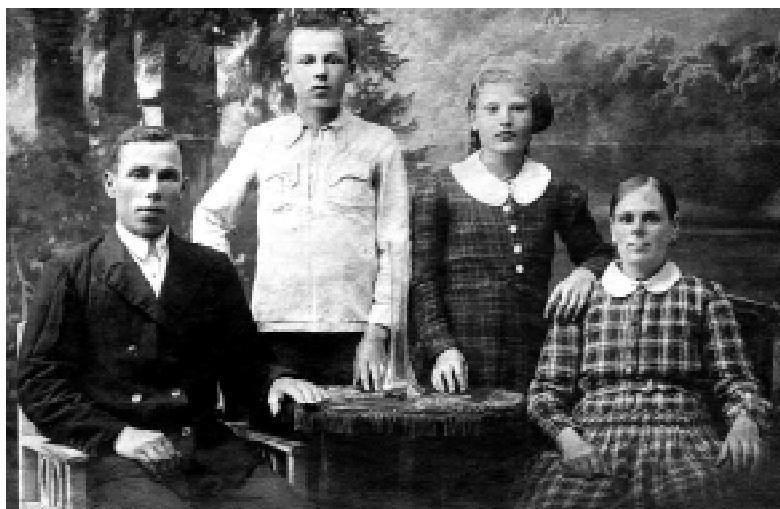
Усё ж за восем гадоў пасля інфаркту (і паўторнага прыступу у 2002 г.) з дапамогай сяброў удалось выдаць яшчэ чатыры кніжкі, матэрыялы для якіх былі падрыхтаваны раней, гэта:

1. Жыць для Беларусі. Вершы (Архіў найноўшай гісторыі) БГАКЦ, Менск – Слонім. 1998.
2. Незабыўныя “ксівы” (Вершы з падпольнай канцлагернай перапісі з Ларысай Генюш). Гародня. 1998.

3. Дзеі над Шчарай (З гісторыі зямлі Слонімскай)
Слонім. 2000.

4. 100 пытнняў і адказаў з гісторыі
Слонімшчыны. Слонім. 2002.

Ды зроблена, на жаль, вельмі мала. Бо і нам –
патрыётам Беларусі дваццатага стагоддзя – як і
многім ахвярным папярэднікам з іншых стагоддзяў,
давялося прыйсці шляхамі цяжкіх выпрабаванняў і
здекаў ад чужынцаў, губляючы сяброў і сілы ў імя
дарагой Беларусі. А Бацькаўшчына наша,
апанаваная зрадай і засіллем векавой няволі,
сустракала нас стогнам і моўчкі.

Сямейны здымак. 1939 год.

3 часоў нямецкай акупацыі

Была восень 1941года. Недзе далёка на ўсходзе яшчэ грукацела вайна, а тут – цяпер у глухім тыле – усталёўваўся нямецкі акупацыйны рэжым.

Чужым і незнамым было ўсё: і мова ўладаў, і іх парадкі, і адносіны да акупаванага краю, і наша будучыня наогул. Чуткі хадзілі розныя. Адны гаварылі, што будзе лепш чым пры бальшавіках, усё ж у немцаў няма Сібіры, і яны веруючыя людзі, не тое, што бязбожнікі і распусты, а галоўнае – не будзе ні калгасаў, ні раскулачвання. Другія страшылі нямецкай лютасцю, іх жорсткім парадкам і безразборнымі адносінамі да ўсіх чужынцаў, асабліва камуністаў і габрэяў. Апошніх у краі было шмат, ды яшчэ дабавілася ўцекачоў з Польшчы.

Трывога нібыта вісела ў паветры, фронт хутка аддаляўся на ўсход і было відаць, што саветы дарэмна хваліліся сваёй магутнасцю. У нашых лясах валяліся іх гарматы, машыны, снарады і нават танкі. Па краю, хаваючыся, усё яшчэ блукалі былья чырвонаармейцы, якія прабіраліся на ўсход, да сваіх. Многія ж прытуліліся да мясцовых сем'яў і дапамагалі ў гаспадарцы, чакаючы пераменаў. У горадзе немцы стварылі вялікі лагер для ваеннапалонных амаль пад адкрытым небам. Людзі там галадалі, мерзлі і хварэлі. Асабліва жорстка фашисты адносіліся да палонных палітработнікаў і афіцэраў.

А ў нас на хутары вось ужо некалькі месяцаў хавалася троє ўзброеных афіцэраў-танкістаў, якія нечага чакалі і якіх не толькі трэба было карміць але, рызыкуючы жыццём, хаваць ад ўладаў і цікаўных суседзяў. Улады ж строга папярэджвалі, што хаванне

не толькі афіцэраў, але і камуністай караецца расстрэлам. Побач з нашым хутарам праходзіў даволі ажыўлены тракт Слонім – Косава, і сям’я жыла, як на парахавой бочцы, з дня на дзень чакаючы расправы, а выйсця не было відна.

Афіцэры зрэдку начамі недзе выходзілі, магчыма знаёмліся з мясцовасцю. Аднойчы, вярнуўшыся з чарговай вылазкі, яны ў адчаі паведамілі бацькам, што ў час адступлення схавалі ў недалёкім лесе баявы танк з запасам боепрыпасаў і паліва, замаскіравалі, і прадугледзелі здавалася б усё да драбніц, чакаючы зруchnага моманту – каб належна скарыстаць машыну ў мэтах прарыву да сваіх. Гэтай ноччу яны былі ў tym лесе і жахнуліся ад убачанага. Іх новенькая машына стаяла голая, з абадранай бранёю, выпатрашанай унутранасцю, расцягнутымі боепрыпасамі і скрадзенымі бочкамі з палівам. Яны здзіўлена пыталіся: што магло стацца? А сталася звычайнае. Людзі з недалёкай вескі, выявіўшы заходку, наляцелі на яе хто з чым. Браню абадралі на плугі, а астатніе знайшло прытулак недзе на вясковых панадворках – мо калісьці згадзіцца. Час быў нялёгкі. Непатрэбнымі сталі толькі снарады, і іх параскідалі.

Наши бацькі, хвалюючыся за жыццё дзяцей – маё і сястры – вырашылі адаслаць нас вучыцца: мяне ў Слонім, там адчынілася адзіная ў раёне сямігодка, а сястру ў Жыровічы.

Праз некалькі месяцаў зышлі і афіцэры, ды на іх месца з’явіліся нейкія родзічы, што ўцякалі з-пад Беластоку, дзе працевалі ў савецкіх установах. Але гэта было ўжо не так страшна і безнадзейна, бо яны мелі сваю хату ў суседній вёсцы, толькі патрэбна было перачакаць нейкі час, прыгледзецца да сітуацыі.

Дзядзька з'яўляўся партыйным і доўга жыў і працаваў недзе ў Савецкім Саюзе. Цяпер уцякаў ад свайго мінулага.

Я ж, выжыты з роднага гнязда пагрозлівой сітуацыяй, першы раз вымушаны быў самастойна шукаць свой шлях у малавядомым горадзе. Некаторыя з вясковых аднакласнікаў ужо раней падаліся ў Слонім: хто на курсы нямецкай мовы, а хто ў ту ю беларускую сямігодку, бо, як і я, скончылі толькі шэсць класаў. Але ў школе вучоба пачалася ўжо даўнавата, і надзея на паступленне ў мяне было вельмі мала, хоць жаданне было надзвычай вялікае.

Мама са слязамі праводзіла да самага гасцінца, хвалявалася, разумеючы, што раблю першыя крокі ў самастойнае жыццё ў такі складаны час. Я ж ляцеў, як на крыллях – клікала вучоба, невядомасць, самастойнасць. Подбегам прабег тыя дванаццаць кіламетраў, знайшоў школу. І дрыжачымі рукамі адчыніў дзвёры ў кабінет дырэктара. Высокі дабрадушны дзядзька Пракапчук уважліва выслушаў маю просьбу і спагадліва сказаў: “Але ж клас ужо набраны, і заняткі ідуць даўно”. Я абяцаў дагнаць прапушчанае і старацца добра вучыцца. Падумаўшы, ён дазволіў наведваць школу па-за спісам. Гэта была для мяне перамога. І з якой жа энергіяй стараўся я апраўдаць давер гэтага цудоўнага чалавека! Да таго ж усе прадметы выкладаліся выдатнымі спецыялістамі. Надзвычай цікавіла гісторыя Беларусі і беларуская літаратура. Тут адкрываліся таямніцы, якія яшчэ зусім нядаўна нікому не былі вядомыя і строга забароненыя. Аб усім гаварылася адкрыта. Аказалася, што раней нам у школе многае гаварылі зусім не так. Беларусь мела сваю багатую і цікавую гісторыю і літаратуру,

была нічуць не бядней за іншыя народы і не адсталай і цёмнай ускраінай, а ўрапейскай краінаю, якой можна ганарыцца і якую нельга не любіць. Гэта напаўняла сэрца нейкім новым пачуццём гордасці і замілавання. Вочы іскрыліся жаданнем аддаваць сябе ўсяго гэтаму здратаванаму, але цудоўнаму краю. І мне захацелася пісаць вершы пра ўсё гэта.

Але падзеі, што разгортваліся навокал, сведчылі аб новых выпрабаваннях для народа. Німецкі “новы парадак” працягваў умацоўвацца з акупацыйнай жорсткасцю, глумленнем над мясцовым насельніцтвам, расстрэламі і пажарамі. І, нягледзячы на захапленне вучобай, беларускасцю, новымі для сябе адкрыццямі патрыятызму, у свядомасць усё актыўней урывалася трывога. Нельга было не рэагаваць на падзеі, што адбываліся ў горадзе і па вёсках. З самага пачатку года пачаліся карныя рэпрэсіі супраць яўрэйскага насельніцтва. Невялікі квартал побач са Шчарай быў паспешліва абнесены высокім плотам з калючага дроту. І ў гэту зону – так званае “гета” – за некалькі дзён сагналі ўсё яўрэйскае насельніцтва горада, а гэта недзе каля 30 тысяч чалавек. Вуліцы горада раптоўна апусцелі, пустымі сталі і дамы. Рух у горадзе абмежавалі строгім “каменданцкім часам”. Начамі чуліся частыя стрэлы, цоканне каванага абутку на тратуарах і стаяла глухая цішыня. Горад заміраў у цемры.

У 1942 годзе па Слонімскай акрузе пачалі праводзіцца сістэматычныя карныя німецкія аблавы. Прачэсваліся вёскі і лясы, расстрэльваліся ўсе падазронныя і іх сем'і, у тым ліку сем'і яўрэяў, былых савецкіх актыўвістаў.

З гарадскога “гета” выхад яўрэйскаму насельніцтву быў строга забаронены. Выводзілі толькі брыгады працуючых на ўборцы горада, на нешматлікіх прадпрыемствах і ва ўстановах. Усе мусілі мець нашытыя жоўтыя латкі на вopратцы і хадзілі толькі строем. Некаторы час незаменныя спецыялісты карысталіся пэўнымі паблажкамі ўладаў, маглі хадзіць без канвою, але толькі на працу. Тых, хто не працаваў, а іх у “гета” была пераважная большасць, з набліжэннем вясны гналі калонамі недзе за горад, нібы на акопы. Але больш яны не вярталіся. Расстрэлы працягваліся з пэўнымі інтэрваламі. У прамежках фашисты давалі магчымасць усяму “гета” адкупляцца каштоўнасцямі, такім чынам за адтэрміноўку смерці з няшчасных выкачвалі залатыя і срэбрныя таемныя сковы. Затым расстрэльвалася наступная партыя ахвяраў. Нарэшце, страшэннае пабоішча, у асноўным, дзяцей, жанчын і старых адбылося ў самім “гета”. Усё адбывалася амаль адначасова з карнымі аперацыямі ў сельской мясцовасці.

Слонімам і так званай акругай кіравала нямецкая акупацыйная ўлада на чале з гэйтскаміарам Эрэнам, яго памочнікамі і адпаведнымі кіраўнікамі службаў.

Пазней для выгляду былі створаны, фактычна бяспраўныя, гарадскія і акруговыя мясцовыя ўлады і паліцэйскія службы. Як стала вядома пазней, усю мясцовую ўладу пачаткова захапілі нацыянальныя польскія элементы, варожа настроенныя супроты беларускага насельніцтва краю. І, карыстаючыся сваім становішчам і даверам акупацыйнага начальства, павялі рашучы наступ на беларускасць і мясцовую беларускую інтэлігенцыю, фабрыкуючы даносы і

чынячы правакацыі. Праўда, немцы хутка раскрылі змову. І афіцыйна заместа польскай ва ўсіх мясцовых установах загучала беларуская мова, ёю загаварылі нават палякі. Але пасіўнасць і асцярожнасць беларускага насельніцтва адчувалася на працягу ўсяго перыяду нямецкай акупацыі.

Бацькі мне загадалі, каб не цікавіўся і не прымаў удзелу ні ў якіх палітычных арганізацыях і справах, бо час надзвычай небяспечны і зменлівы. Ды і сапраўды, у майшы шаснаццацігадовым узросце разабрацца тады было немагчыма ні ў падзеях, ні ў меркаваннях. Цікавіла толькі вучоба, якая працягвалася таксама прыхваткам, бо трэба было дапамагаць на сельскай гаспадарцы бацькоў, каб неяк выжыць.

Але калі летам 1942 года ў Слоніме арганізоўваліся трохмесячныя настаўніцкія курсы, я, яшчэ не закончыўшы сёмы клас, падаў заяву на гэтыя курсы. Камісію, відаць, не задавальняў мой узрост, таму толькі па маёй настойлівай просьбe быў залічаны ў дадатковую 4-тую ўмоўную группу. Але праз тры месяцы, у шаснаццацігадовым узросце, атрымаў дакумент на права працаваць настаўнікам пачатковай школы, што паўсюдна адчыняліся ў вёсках.

Які з мяне быў настаўнік? А ў гэты ж час у Слоніме стваралася настаўніцкая семінарыя, і з маёй асветай можна было паступіць на другі курс. Пашкадаваў я, што канчаў тыя курсы – цяпер складана стала адмовіцца ад працы недзе на вёсцы. Зноў прыйшлося прыкласці нямала намаганняў, каб прадоўжыць вучобу ў настаўніцкай семінарыі. Праўда, маё навучанне і ў гэтай установе не магло быць рэгулярным. Трэба было адрывацца ад заняткаў, каб хоць крыху дапамагаць бацькам.

Выпуск настаўніцкіх курсаў у Слоніме. 1942г.

Ужо ў 1942 годзе ў лясах Слонімшчыны пачалі дзейнічаць партызанская атрады савецкай арыентацыі. Для іх паяўлення ў значнай ступені спрычыніліся жорсткая нямецкая адносіны да насельніцтва заваяваных тэрыторый, іх карных акцыі. З уznікненнем партызанскага руху, узмацніліся масіраваныя, так званыя, аблавы акупацыйных войскаў. При некаторых аперацыях выкарыстоўваліся і ваенізаваныя фармаванні РОА (расійскай вызваленчай арміі), батальёны украінцаў, літоўцаў, латышоў, эстонцаў, кабардзінцаў і іншых заваяваных немцамі народаў. Асабліва часта іх сталі выкарыстоўваць у пачатку 1943 года, пасля разгрому нямецкай арміі пад Сталінградам. Імі супольна з нямецкімі гарнізонамі ўмацоўвалі так званыя апорныя пункты, размешчаныя ў мястэчках і асобных вёсках. Нягледзячы на гэта, партызанскі рух шырыўся. Іх прысутнасць і дзейнасць адчувалі не толькі акупанты, але і ўсё сельскае насельніцтва краю. Штоночныя рабаўнічыя вылазкі гэтых узброеных атрадаў наводзілі

Другі клас «Б» Слонімскай настаўніцкай семінарыі. 1942г.

сапраўды жах на насельніцтва. Пагражаячы зброяй і расстрэламі, яны адбіralі ў насельніцтва ўсё, што маглі знайсці, вонратку, харч, любую маё масць, коней, жывёлу, збожжа. Ставячы, як было ў іх модна, “да сценкі” дарослыя і дзяцей, і імітуючы расстрэлы, яны чынілі самавольствы і здзекі часамі горш за акупантаў. Днём вымяталі з краю афіцыйныя нямецкія службы правіянт і падаткі, ноччу – ўзброеные партызаны. А вымятаць ставала ўсё меней што. Людзі, ратуючыся ад голаду, закопвалі сціплыя свае пажыткі ў зямлю, стваралі непрыкметныя схроны, але пад страхам расстрэлу аддавалі апошняе. Рабаўнікі ж адвозілі ўсё гэта сваім родзічам, каханкам і прапівалі. У гэтым дзікім супрацьстаянні гінулі невінаватыя людзі, гарэлі вёскі. На многіх скрыжаваннях дарог узводзіліся крыжы, з надзеяй адвесці гора ад сваіх сем'яў, свайго краю. Надвячоркам тут збіраліся людзі і маліліся, спявалі рэлігійныя песні і плакалі ад бездапаможнасці.

Так і не закончыўшы другі курс семінарыі, напрадвесні 1943 года мне давялося кінуць вучобу і вярнуцца ў вёску, каб дапамагаць хворым бацькам і не зрываць з вучобы сястру. Вельмі не хацелася адставаць ад сяброў у вучобе і пакідаць Слонім. Тут я пасябраваў не толькі з аднакурснікамі але і з цікавым і добрым чалавекам, паэтам Сяргеем Новікам-Пяюном, які быў на многа старэйшы за мяне і працаваў дырэкторам Слонімскага краязнаўчага музея. Ён, як ніхто іншы, разумеў мяне, вучыў жыццю. Яму я паказваў свае юначыя вершы, якія ў сціплым вучнёўскам сшытку з маёй фатаграфіяй экспанаваліся нават на адной з вітрынаў музея. Быў ён майм чулым літаратурным кансультантам і крытыкам. Недзе ў самым канцы 1942 года паказаў мне толькі выдадзеную ў Празе чэшскай кніжку вершаў Ларысы Геніюш “Ад родных ніў” са словамі: “Трэба вучыцца пісаць вершы вось так, як піша гэтая наша паэтэса”. Яму прынёс кніжку доктар Янка Геніюш, які ў той час працаваў у Слоніме. Мужу Ларыса Геніюш даслала свой першы зборнік са шчырым надпісам. Я выпрасіў гэтую цудоўную кніжку на адну ноч, і запомнілася яна назаўсёды.

Безумоўна, жыццё на аддаленым вясковым хутары з штоночнымі партызанскімі п’янямі оргіямі не магло парабоўвацца з гарадскім, хоць і трывожным. Але быў такі час, і людзі жылі і тут. Працуючы на сельскай гаспадарцы, не было калі і думаць аб вучобе і семінарыі. Усе планы адкладваліся да далейшых часоў, але іх патрэбна было дачакацца, выжыць.

Недзе восенню, калі сельскагаспарчыя работы амаль завяршыліся, мы з сястрой атрымалі афіцыйныя позвы на прымусовы выезд на працу ў Нямеччыну.

Прапанавалася тэрмінова прыбыць у “арбайтзамт” для чарговай адпраўкі. Для сям’і гэта быў сапраўдны шок. З вёскі такім вось чынам мабілізоўвалася вялікая колькасць моладзі і дзяцей. Акупацыйныя законы і парадкі былі не толькі строгія, але і лютыя. Ратунку не было. І я вымушаны быў падавацца ў горад, каб разведаць сітуацыю. Ад сяброў даведаўся, што навучэнцаў вызываюць ад прымусовага вызавазу. Але ў дырэкцыі семінарыі паведамілі, што я даўно адлічаны з гэтай навучальнай установы. Ад сяброў стала вядома, што пры “арбайтзамце” працуе і мае нейкае дачыненне да гэтых вызавазаў наш аднавясковец Ціхан Мікалай ; з ім і яго малодшым братам я ў свой час разам вучыўся. Узнікла нейкая надзея. Не мог жа свой чалавек не дапамагчы. Ды гэты “свой”, цяпер пралезшы бліжэй да ўлады, стаўся сволаччу. Ён катэгарычна адказаўся і здзекліва патрабаваў неймаверна вялікі хабар, хоць добра ведаў нашае бядотнае становішча. Пазней мне стала вядома, што ён у той час быў разам з I.Міско адным з кіраўнікоў так званай Слонімскай антыфашысцкай арганізацыі, за існаванне якой загінула шмат людзей. Такімі былі тыя “антыфашысты”!

Заставалася адна надзея – звярнуцца з просьбай і за парадай да самога дырэктара семінарыі Міхайлы Астроўскага, цудоўнага чалавека. Ён уважліва выслушалаў мяне і, крыху падумаўшы, сказаў: “Але прыйдзецца тэрмінова здаваць экзамены па асноўных прадметах, бо дакуманты выдаю не я, а ўправа.” Гэта засмуціла мяне, бо ўсё, што было засвоена калісьці, ужо нямала паспела забыцца, ды і прапушчана ж нямала заняткаў. Заўважыўшы маю разгубленасць, ён па бацькоўску цёпла дадаў: “Усё будзе добра. Заўтра

абавязкова прыходзь.”
Не ведаю як, здаваў я
тыя экзамены, але быў
упэўнены, што ўсё
зavalena. Ды гэты
цудоўны Чалавек,
здаецца, зрабіў усё, каб
выратаваць мяне. Праз
некалькі дзён я атрымаў
студэнцкі “аўсвайс”, які
вырашыў усё. Але гэта
быў час адчаю і
бездапаможнасці.

Памятаю, у
чаканні вырашэння
свайго лёсу, я ў
гарадскім скверы
прысеў на лаўку і
задумёна ўявіў чужыну,
балочы смутак па Бацькаўшчыне і пад тым уражаннем
неяк экспромтам напісаўся такі вось верш.

Пісаўся першы надрукаваны верш.
1943г. (Слонім, сквер)

Ціха месяц усплыў на блакітную шыр,
Гоман песні здалёк раздаваўся,
І над рэчкай чужой, дзе шумелі сады,
Трэллю звонкай пяюн заліваўся.

Слухаў шчэбет яго звечарэлых аблішар.
Чула поле чароўныя песні.
І прыпоўніў мне край салавейка-пясняр,
Нагадаў мне ён нашыя вёсны.

Гэй! Каб крыллі яго хоць на сёння я меў,
Не глядзеў бы ці рана, ці позна –
У краіну далёкую хутка б ляцеў,
Дзе для сэрца ўсё люба і родна.

Назваў я гэты верш “Песьня на чужыне”. Прайшоў нейкі час і на адным з перапынкаў між лекцыямі ў семінарыі нехта з аднакурснікаў голасна, на ўвесь клас паведаміў, што ў газеце надрукаваны мой верш. Я здзівіўся, бо нічога нікуды не пасылаў і не ведаў, як гэта робіцца. Не верылася. Але на наступным перапынку з групай сяброў куляй паляцеў у той кіёск. Сапраўды, у “Баранавіцкай газэце” за 29 верасня 1943 года на апошняй старонцы лацінкай быў надрукаваны прыведзены вышэй мой верш. За апошнія грашаняты я набыў некалькі тых газет і не ведаў, каму дзякаваць ці прад’яўляць прэтэнзіі за такі сюрпрыз. Здавалася, што менавіта гэты верш я не паказваў нават Сяргею Міхайлавічу. І ён, усміхаючыся, адмаўляўся; хоць гэта ён перадаў верш рэдактару слонімскай старонкі ў “Баранавіцкай газэце” слонімскаму паэту Сяргею Хмары. Ён і падказаў мне, каб абавязкова зайшоў і пазнаёміўся асабіста з віноўнікам публікацыі Сяргеем Хмарай. Апошні меў сваю невялічкую лаўку і гандляваў друкаванай беларускай і нямецкай перыёдышкай і старымі беларускімі літаратурнымі выданнямі з былых віленскіх сховаў. Знаёмства наша было неспадзеўна падмацавана немалым ганаарам за надрукаваны верш. У гэтай лаўцы я за гэтыя грошы змог набыць шмат кніжачак паэзіі Багушэвіча, Васілька, Я.Станкевіча і іншых. Сюды зрэдку я заносіў свае лепшыя вершы, якія часамі друкаваліся і ў “Баранавіцкай газэце” і ў пазнейшым “Слонімскім

кур'еры”, які рэдагаваў і выдаваў Сяргей Хмара. Але “Песьня на чужынне” – гэта першы надрукаваны мой верш, які замацаваў у асяроддзі навучэнцаў за мной назуву “паэт”. Нават дзяўчатасты сталі пазіраць на мяне з нейкай цікавасцю.

У 1943 годзе мне было 17 год—гэта ўзрост юнацтва, калі на жыццё пачынаеш глядзець ужо вачыма дарослага чалавека, калі ўспрыманне наваколля – гэта не толькі эмоцыі, але і развага. Я адчуваў, што прыродай мне дадзена крыху болей, чым іншым, таму я павінен аддаваць больш, чым іншыя. Але сама жыццё ціснула з усіх бакоў. Я быў апрануты з бацькавага пляча – горш за іншых, наша матэрыяльнае становішча з-за хваробы бацькоў было вельмі абмежаваным і раніла духоўна, а час змушаў манеўраваць між агнём і бяздоннем. Недзе ў гэтым годзе быў створаны Саюз беларускай моладзі (СБМ), які меў немалы ўплыў на вучнёўскую моладзь, але мне бацькамі было забаронена прымаць удзел у палітычных мерапрыемствах, строга сачыць за сваімі паводзінамі, толькі вучыцца. І я разумеў, якіх высылкаў ад іх вымагала мая вучоба. Яны адрывалі ад сябе апошні кавалачак хлеба, каб аддаць яго нам – дзецям. А дапамогі ад нас – ніякай. Для набыцця вучнёўскіх пакупкаў я выкарыстоўваў сціплыя ганаары за вершы. І кожны тыдзень у нядзелью бегаў дамоў, каб нарубаць дроў, нарэзаць сечкі, змалоць у чужых журнах крыху

З семінарыстамі Губарам і Салаўём на Параднай вуліцы Слоніма (1943г.)

мукі, праведаць бацькоў і ўзяць з сабой сякія-такія харчы. Кароткімі зімовымі днімі зредку прыходзілася і прымалаціца зерня, каб было што малоць. Снапоў партызаны не забіралі, а гатовыя харчовыя запасы не пакідалі.

Няпросты быў той год, але я вучыўся, хоць з пропускамі і цяжкасцямі. Нават удзельнічаў у некаторых занятках пры так званым Культурным згуртаванні, якім кіраваў доктар Войтанка. Часта наведваў музей і Сяргея Новіка-Пяюна, прымаў удзел у вучнёўскіх вечарах, прымеркаваных да знамянальных датаў, выступаў там з вершамі і рэфэратарамі.

У 1943 годзе ўсе школы ў сельскай мясцовасці, млыны і многія масты былі знішчаны партызанамі, узрываліся і абстрэльваліся цягнікі, разбуралися лініі сувязі і нямецкія апорныя пункты. У горадзе на цэнтральнай плошчы сталі часта з'яўляцца шыбеніцы з вісельнікамі, пачасціліся арышты, аблавы. Магчыма ўсё гэта было звязана з забойствам у Мінску гаўляйтэра Кубэ – кіраўніка акупацыйных уладаў у Беларусі – ці прыкметнай актывізацыяй савецкай пропаганды на тэрыторыі акругі. З каstryчніка 1943 года пачала падпольна выходзіць газета “Вольная праца”, што выдавалася да вайны, толькі ў значна паменшаным выглядзе. Нават у семінарыі часта распаўсюджваліся партызанская ўлёткі і антыфашистская пракламацыі. Па ўсім было відаць, што справы немцаў на фронце пагаршаюцца, і акупанты паводзілі сябе ўсё больш жорстка, хоць афіцыйная прэса паведамляла аб поспехах і толькі частковым скарачэнні лініі фронту.

У горадзе акрамя семінарыі працавала і прагімназія. У народным доме частымі гасцямі былі

Навучэнцы трэцяга «В» класа Слонімскай
настаўніцкай семінары. 1944г.

не толькі самадзейныя, але і мінскія артысты, выступалі палітычныя дзеячы Беларусі. Працавала вялікая аб'яднаная бібліятэка. Афіцыйнымі мовамі былі беларуская і нямецкая. Цікава, што за нейкіх два гады ўсе ўстановы ды і насельніцтва горада загаварыла па - беларуску. Ні расейскай, ні польскай моваў не было чутна, магчыма таму, што гэта магло бы прыцягнуць увагу ўладаў. Амаль усе мясцовыя палякі сталі лічыць сябе беларусамі, хоць яшчэ зусім нядаўна хварэлі на польскасць.

У 1944 годзе палітычная сітуацыя ў горадзе і краі паступова абвастралася, становілася ясна, што акупацийны рэжым дажывае. Гэта адчувалі і самі немцы. Рады навучэнцаў семінары з кожным месяцам радзелі, асабліва, калі было аб'яўлены, што кожны з семінарыстаў павінен паслужыць Беларусі са зброяй у руках, паступіць у падафіцэрскую беларускую школу. Усе мужчыны недзе ў канцы 1943 года мусілі прыйті медыцынскую камісію. Годныя несці вайсковую

Навучэнцы трох трэціх класаў настаўніцкай семінарыі. 1944г.

службу аўтаматычна залічваліся кандыдатамі ў будучыя падафіцэры. Камісія была абавязковай. Яе мусіў прысутнічалі на гэтай праверцы і акупацыйныя спецслужбы. Кожнае ўхіленне фіксавалася.

Кіраўніком камісіі быў прызначаны доктар Войтанка. Амаль апошнім ў тым патоку пайшоў і я, але не на агульны прагляд, а зайшоў у кабінет да старшыні камісіі доктара Войтанкі з просьбай. Ён крыху ведаў мяне па беларускім культурным згуртаванні, ведаў што пішу вершы, ведаў маю беларускасць. Магчыма, рызыкуючы, але верачы яму, як патрыёту, я заяўіў, што за Нямеччыну ваяваць не жадаю, хачу жыць для Беларусі і, калі магчыма, выратуйце мяне ад гэтай школы. Ён усміхнуўся і папераджальна кіўнуў у бок дзвярэй са словамі: “Тут так заяўляць нельга. Ідзіце і не хвалюйцеся.”

Не доўга пасля гэтага я заставаўся ў семінарыі. Значную частку семінарыстаў адправілі ў туу

падафіцэрскую школу ў Менск, некаторых арыштавалі, некалькі сышлі ў партызаны. Многія, як і я, вярнуліся дамоў – у вёскі. Так закончылася мая вучоба ў настаўніцкай семінары. А ў Слоніме арышты працягваліся да канца вясны. Гаварылі, што немцы раскрылі камуністычнае падполле. У 1944 годзе арыштавалі і Сяргея Новіка-Пяюна, і некалькі наших былых настаўнікаў, і групу семінарыстаў, і значную частку тагачаснай слонімскай інтэлігенцыі.

Вяртаючыся з горада дамоў, каля лесу я заўважыў моцна кульгаўшага каня. Ён ледзьве стаяў на нагах. Была гэта сапраўдная знаходка. Мне ўдалося давесці каня дамоў, дзе ён зусім злёг. Але ж набліжалася вясна – пара палявых работ; а ў нашай гаспадарцы з жывёлін застаўся толькі кот. На каняку гэтую была ўся надзея, толькі яе патрэбна было выхадзіць і ўхаваць ад партызанаў, якія і дабілі яе да ручкі. Цяпер гэта была наша найвялікшая маёмасць і багацце, таму клопат усёй сям'і быў сканцэтраваны на яе выздараўленні і адкормліванні. І хоць мы нікому не прызнаваліся, агідане сексоцтва было ўсюды існае. Праз нейкі час, па даносу, з'явіліся за канём партызаны. Яны без усякага дазволу і ўзгаднення спрабавалі выцягнуць каня з хлява, але ён не падымаяўся. П'янай банда, лупцуючы невінаватую жывёліну, знемаглася і вырашыла каня застрэліць. Толькі нашыя просьбы і слёзы ўратавалі няшчасную. За ўсё гэта пазней, у час палявых работ, конік моцна выручыў нас.

Пад націскам савецкіх войскаў, узрываючы чыгунку, масты, важнейшыя прамысловыя і стратэгічныя аб'екты, немцы паспешна адступалі.

Вяртанне сталінізму

10 ліпеня немцы пакінулі палаючы Слонім. Жорсткая бітва працягвалася амаль суткі. Цэнтр горада ляжаў у руінах і папялішчах. Наваколле пацярпела меней. Адразу з лясоў выйшлі партызаны. Адны з іх папоўнілі вайсковыя фармаванні, іншыя захапілі ўладу. Патрэбна было тэрмінова аднаўляць камунікацыі, рамантаваць масты, дарогі, чыгунку, расчышчаць гарадскія вуліцы, наладжваць сувязь. Для гэтага ў горадзе і раёне адразу ж пачалася мабілізацыя працоўных. Часовыя партызанскія ўлады са зброяй наводзілі свой “парадак”.

У нашым Глоўсевіцкім сельскім савеце было мабілізавана 200 чалавек для аднаўлення чыгункі Слонім – Баранавічы. Кіраваць гэтым натоўпам і перадаць яго ваенізаваным уладам на чыгунцы было даручана мне, як найбольш свядомаму з мабілізаваных. Былі ж у гэтым натоўпе толькі вясковыя мужыкі, моладзь і жанчыны рознага веку, але не было ні аднаго спецыяліста. Некаторыя, можа, і чыгункі не бачылі. Затое разнарадка была выканана.

Па дарозе ў горад значная частка мабілізаваных разбеглася. Іх ніхто і не збіраўся ўтрымліваць, хоць недзе ў сельсавеце існавалі афіцыйныя спісы. Прыняў нас на Слонімскай чыгуначнай станцыі нейкі савецкі маёр, паказаў на пусты барак, дзе меліся размясціцца, і будку з бясплатным кіпятком. Раніцай меўся размеркаваць усіх і вызначыць заданне іншы спецыяліст. Но чучу паўцякалі ўсе жанчыны і частка старэйшых мужчын. І ніхто імі не цікавіўся. Засталося можа чалавек 30 ва ўзросце, падлягающим мабілізацыі ў армію. Нам паведамілі, што рабочыя, занятыя на аднаўленні чыгункі, браніруюцца, гэта значыць не

адпраўляюцца на фронт. Чыгунка ваенізавана і з'яўляецца аб'ектам асаблівай важнасці. Патрэбна было тэрмінова аднавіць рух цягнікоў на заход, да лініі фронту. І зрабіць гэта мы муселі як-найхутчэй з рэштак наяўных на месцы матэрыялаў (прыгодных рэльсаў, шпалаваў, накладак, балтоў, кастылёў і інш.). Пры адступленні немцы на адrezку чыгункі Баранавічы-Слонім узарвалі абедзве каляі, а месцамі магутнай тэхнікай сцягвалі ўсё, згінаючы рэльсы і разбураючы палатно. Патрэбна было рамантаваць і аднаўляць ўсё: выбракоўваць і ўкладваць усе шпалы, выбіраць кавалкі і цэлыя рэльсы, выпроставаць або адрубваць частку іх і манціраваць, падганяючы і замацоўваючы стыкі. З былога “двуҳпуткі” патрэбна было сабраць хоць адну каляю, але без ніякай тэхнікі і прыстасаванняў, нават без спецыялістаў і належнага інструменту. Праўда, пазней знайшліся некалькі чалавек былых чыгуначнікаў і ваганетка. А ў асноўным ўсё рабілася ўручную, бралася сілай і дасціпнасцю. Праца была надзвычай цяжэрнай, а працоўны дзень ненармаваны. Але самае галоўнае – гэта адсутнасць харчавання. Толькі зредку давалі хлеб і амерыканскую тушонку. З голаду людзі знясільваліся, і работа рухалася ўсё павальней, а адлегласць ад жылля ўсё павялічвалася з кожным днём. Выходзіў са строю абутак і віратка.

Фронту патрэбна была сувязь з тылам, надзеяная чыгуначная камунікацыя, таму над намі штодзень дабаўлялася паганятых, якія пагражалі штрафнымі ротамі і трываламі, але гэта не памагала самой справе. Праходзілі тыдні, якія здаваліся гадамі.

Нарэшце, пасля самаахвярнай і знясільваючай працяглай працы, наш адrezак чыгункі быў адноўлены. І, як па калдобінах, калываючыся прасунуўся пробны

паравоз. Многае пасля яго рассунулася, перакрываілася. Узнікла неабходнасць тэрмінова ўсё капитальна рамантаваць. А затым кожны дзень зноў і зноў рамантаваць. Сыпаліся ўсё новыя пагрозы і зневажанні. А сілы і цярпенне ўсё марнелі. Здавалася, што гэтаму пеклу і безвыходнасці не будзе канца. Дэзерцістрацыя пагражала tryбуналам.

Вайсковая мабілізацыя па раёну ішла поўным ходам. Многіх аднавяскоўцаў ужо забралі. Заставацца ж тут і не папасці на фронт не было надзеі, бо работы канчаліся ды і так працаўцаў было нязносна. А галоўнае –адходзілі ўсе знаёмыя, а пазней аднаму і на фронце не тое, што са сваімі.

На чыгуначнай станцыі ўжо з'явілася нейкае прысланае начальства. Я падходзіў з просьбай адпусціць мяне, паколькі праца фактычна ўжо канчаецца, а сябры адходзяць на фронт, хацелася б не адставаць ад сваіх. На што атрымаў катэгарычны адказ і запэуніванне ў сталай працы на чыгунцы, калі буду добра працаўцаў. Я паскардзіўся на адсутнасць абутку і знясілянне. Ён нават паабяцаў, што праз тыдзень – два адпусціць мяне на некалькі дзён дамоў.

Мабілізацыя па раёну ўжо амаль канчалася. І мясцовыя ўлады толькі цяпер скамянуліся, што на фронт адправілі амаль усіх настаўнікаў, а праз нейкі тыдзень трэба адчыняць школы, якія неабходна ў камплектуюваць спецыялістамі. Ды і школы ўсе былі знішчаны. Распачалася кампанія па вышуку і браніраванні настаўнікаў. Сябры паведамілі мне гэту навіну і для таго, каб пераканацца, я заскочыў у паўразбураны будынак так званага РайАНА. На здзіўленне, там убачыў былога семінарыста Янку Рудога, які ў апошні час збег у партызаны, а цяпер вось

займаў пасаду школьнага інспектара. Ён з ахвотай угаварыў мяне ісці дырэктарам (загадчыкам) школы ў вялікую, але аддаленую ад райцэнтра за 22 кіламетры вёску Міжэвічы – цэнтр сельскага савета. Адразу ж было надрукавана на машынцы так званае накіраванне – дакумент без штампа і пячаткі, які быў той саломінкай, што давала надзею на выратаванне. З гэтай паперкай, нават не чытаючы яе, той строгі начальнік дыстанцыі чыгункі адпусціў мяне са словамі: “Шкада, але школа сёння – гэта не меней важная справа.” Па ўсім было відаць, што пытанне гэтае ўжо абмяркоўвалася ў вярхах.

У мяне нібы выраслі крылы і дзе толькі ўзяліся сілы. Басанож я ляцеў дамоў з прыемнай навіной. Школа ж была майім прызваннем. На абочыне гасцінца знайшоў парваную цыратавую торбу і кавалак тоўстай аўтамабільнай камеры, разлічваючы зрабіць з гэтага сабе дырэктарскі абутак. Праўда, у торбачцы нёс дамоў зусім дадраныя на чыгунцы чаравікі без падэшвы. Набліжалася восень. Памятаю, было 20 жніўня 1944 года – дата, з якой пачыналася маё гарамычнае і такое нядоўгае настаўніцтва.

Свайм вяртаннем я прынёс у хату радасць. Мама глядзела на мяне са слязамі, прыгаворваючы: “Божа! Які ж ты худы і абадраны.” Я супакойваў яе, абдымаючы, а сам нават не ўяўляў будучай працы. Бо які з мяне дырэктар школы ў 18 год? У сэрцы дарагога мне чалавека не месцілася ўсё, што я расказваў, што перажываў, і чым пацяшаў яе. Яна ж бачыла ўва мне ўсё яшчэ дзіцячую кволасць і не верыла, што жыццё з усімі цяжкасцямі і выпрабаваннямі фармавала на яе вачах маю даросласць, у якой яна не магла ўжо нічым дапамагчы. О, Мама! Ты аддала мне ўсё, што магла.

Далей у жыццё патрэбна было ісці самастойна.

Вельмі хацелася верыць, што ўсё ўжо вызначана, што вайна абыдзе мяне і нашу сям'ю – я на броні і праца, нібы, па прызванню. Ды будучыня зноў стала рубам, калі праз некалькі дзён давялося наведаць вёску майго накіравання – вялізную вёску Міжэвічы, якая да вайны лічылася амаль мястэчкам. Тут размяшчалася гміна, пошта, у апошні час збудавана вялікая школа-сямігодка, існавалі млячарня, магазіны і іншыя атрыбуты мястэчка. Цяпер былі гэта ўбогія сляды ад вёскі; шнурок зямлянак, руіны былога школы, а ў часы нямецкай акупацыі часовыя ўмацаванні апорнага пункта, некалькі хацін пры шашы Слонім – Ружаны і ў аддаленым канцы – рэшткі нязнішчанай вёскі са старымі згорбленымі хатамі пад саламянымі стрэхамі. Праўда, і цяпер у ацалелай хаціне месціўся непрыкметны сельскі савет, у прыватнай хаце пры шашы была адчынена пошта, а побач – паўпустая крама. Існавала нават хата-чытальня.

Адразу ж узнікла пытанне: а дзе ж школа, у якую я прызначаны дырэкторам? У сельсавеце я нечакана сустрэў былога семінарыста аднакурсніка Колю Даўрыяна. Ён працаваў сакратаром сельсавета і, як усе савецкія начальнікі, хадзіў з аўтаматам. Гэтая сустрэча крыху абнадзеіла мяне — усё ж не адзін сярод зусім незнаёмых людзей і мясцовасці. Коля расказаў, што некалькі месяцаў паспей пабыць у партызанах і вось прызначаны начальствам сакратаром сельсавета, крыху патлумачыў сітуацыю. Аказалася, што ў ваколіцах хаваецца нямала дэзерціраў і розных узброеных людзей, таму прыходзіцца хадзіць са зброяй. Сельсавет аддалены ад райцэнтра больш, чым на дваццаць кіламетраў, і савецкая ўлада тут яшчэ не

замацавалася. Людзі да ўсіх прысланых адносяцца з недаверам. Моладзь хаваецца, на вуліцы людзей амаль не відаць. Мы абышлі з ім усе крыху прыстойнейшыя хаты, прыкідваючы, дзе б можна было размясціць хоць адзін невялічкі клас, і нічога не знайшлі. Як высветлілася, не захавалася нічога і з былога школьнага інвентару. Сітуацыя здалася зусім безнадзейнай.

Ноччу ўтрох – я, Коля і ўчастковы міліцыянт Мікалай Жукоўскі – спалі на горышчы сельсавета ў саломе, дзе спакою не давалі блохі. Драбіну, па якой залазілі на горышча, мы падымалі, каб ніхто не мог узабрацца. Аховай, на ўсялякі выпадак, былі два аўтаматы. Раніцай хадзілі па хатах у пошуках хоць крыху паесці. Іх з аўтаматамі (ды ўсё ж мясцовае начальства) людзі пабойваліся і стараліся неяк залагодзіць. Мой жа выгляд не палохаў нікога, але заадно кармілі і мяне. Для іх такое жабрацкае пахатніцтва было ўжо сталаю завядзёнкаю, а мяне бяントэжыла вельмі. Я ніколі не думаў, што змагу вось так у чужых людзей прасіць есці, ды яшчэ будучы дырэкторам школы, хоць яшчэ не існуючай. Было сорамна і крыўдна за свой аўтарытэт, яшчэ не пачаўшы працы. Але голад не цётка. Часамі ўсё ж я адмаўляўся ад такога жабрацтва, але пасля шкадаваў. Перспектывы на будучыню нельга было ўявіць, бо ўся школа цяпер месцілася толькі ўва мне. Нават з дапамогай сельсавета нічога не вырашалася.

Праз некалькі дзён у Слоніме збіралася настаўніцкая канферэнцыя перад пачаткам навучальнага года. І я накіраваўся дамоў. Думкі не давалі спакою. А ў чым ісці на тую канферэнцыю? Там жа могуць быць знаёмыя дзяўчатаы, не ўсе ж такія

абадраныя і босыя. Мо ўжо соты раз праклінаў тых партызанаў-рабаўнікоў, якія, паставіўшы ўсю нашу сям'ю да сцяны, пад пагрозай расстрэлу, вывезлі з хутара ўсё, што маглі знайсці, нават ніткі, воўну, каструлі. І гэта ў знак удзячнасці за спагаду і ахвярнасць, што праяўляла сям'я да гэтага руху.

Мама заўсёды радавалася майму вяртанню дамоў, ды гэтым разам радасці было мала. Вельмі ўжо змрочнай рысавалася мая будучыня. Зноў усплываў у памяці найгоршы варыянт – фронт. “Пахаронкі” яшчэ не прыходзілі, і было не вельмі страшна. Туды ж пайшлі амаль усе мужчыны з вескі. Думалася: чаму быць, таго не мінуть. Але мама не хацела слухаць. На яе дарагім абліччы часцяком з'яўлялася слязінка. Я рыхтаваўся да канферэнцыі, дротам і дратваю прымакоўваў да чаравікаў тыя адарваныя падэшвы, а мама латала, мыла і прасавала вопратку. Яшчэ ж было трэба хоць крыху змалоць жыту, каб спячы на дарогу хоць нейкую пышку. Канферэнцыя мела доўжынчу аж два дні.

...І вось ужо Слонім. Асцярожна абуваюся і прышыкоўваюся. На канферэнцыі такіх “модных”, як я, аказалася з дзясятак, але былі і ў шыкоўнай вopратцы, хоць часамі і не з свайго пляча. А былі гэта нейкія водпрыскі нядайняй савецкай партызанкі ці іх родзічы. Занудна пад дыктоўку запісвалі мы новыя школьнія праграмы для ўсіх класаў. Запісвалі і схемы планаў школьніх уроўкаў. Атрымалі на кожную школу па чатыры вучнеўскія сшыткі і чатыры алоўкі. Вось і ўсё. Начавалі дзе хто змог. Я пераначаваў у нейкім разбураным ваенным бліндажы.

Аказалася, што са школамі па ўсім раёне становішча было крытычнае. Як ужо згадвалася, яны паўсюдна былі знішчаны партызанамі.

Але існавалі не спаленые вёскі, дзе школы адчыняліся ў прыватных хатах.

Вярнуўшыся дамоў, я зусім разгубіўся. Меркаваў, што на канферэнцыі будзе прысутнічаць раённае начальства і дасць нейкія парады, як выходзіць з такіх сітуацый. А яно і не з'явілася. Рабі што хочаш, але школа павінна працаваць і чым хутчэй. Ісці ў тыя Міжевічы і там галадаць і начаваць на горышчы сельсавета, каб затым безнадзейна валачыцца па вёсцы – не было ніякага сэнсу.

Я пераконваў сябе і маму ў безвыходнасці, што ад мабілізацыі не выкруціцца, бо вайна яшчэ не канчаецца, а школу неяк адчыніць сваімі сіламі я не змагу. На вёсцы ў гэтым ніхто не быў зацікаўлены. Не бачыў я ніякага клопату і з боку раённых начальнікаў. Было вырашана, пакуль яшчэ адходзяць апошнія аднавясковуцьы, я мушу ісці з імі ў ваенкамат – усё ж смялей.

...Уся сям'я развітвалася са слязамі. Я ж за апошнія месяцы духоўна і фізічна змучыўся так, што быў абыякавы да ўсяго. Хацелася неяк хутчэй вызначыцца з лёсам і не мучыць сям'ю. Хоць і ісці на бойню, на той фронт не хацелася. Не было за што класці жыццё, але ад мяне залежала мала. Чамусьці верылася, што Бог уратуе, не дасць загінуць. Сям'я наша была веруючай. На дарогу мама прыгатавала торбачку з ядой, сабрала ўсё, што змагла, палажыла і аброзок, як сваё блаславенне. Але вырашыла ісці разам са мною ў горад. Нягледзячы на мае суцяшэнні і просьбы, усю дарогу плакала.

Калія ваенкамата было многа людзей і з позвамі, і суправаджаючых. Сярод натоўпу былі і п'яныя, якія галасілі і нешта выкрыквалі. Мы пралезлі між натоўпу,

шукаючы знаёмых, але нікога не сустрэлі. Мама прасіла мяне не спяшацца, хоць крыху яшчэ пастаяць з ёю. Час ішоў і натоўп радзеў. Людзі па чарзе заходзілі ў дзвёры гэтай страшнай установы і назад ужо не вярталіся. Іх у двары фармавалі ў калоны і ўжо пад канвоем гналі на чыгуначную станцыю.

Нарэшце трэба было ісці і мне, заставалася зусім мала людзей. Пацалаваліся, мама блаславіла мяне. Падыйшоўшы да тых злавесных дзвярэй, я аглянуўся. Яна стаяла, трymаючыся за плот і прагна глядзела на мяне. Гэты развітальны пагляд зашчыміў маё сэрца. Але чарга штурхала да першага стала камісіі, дзе сядзела некалькі чалавек. Адзін з іх, відаць, начальнік сурова запытаў:

- Вы хто? – Я называў сваё прозвішча і імя.
- Чаму так позна з'явіліся на зборны пункт? – Я пачаў тлумачыць, што быў мабілізаваны на работы па аднаўленні чыгункі... Перабіваючы, ён запытаў:
- Вы не настаўнік?
- Настаўнік, – неяк механічна адказаў я, не задумваючыся.

Начальнік падняўся і, адводзячы мяне ўбок, каб не замінаў чарзе, стаў распытваць з якой школы, чаму вырашыў ісці на фронт? Пазней запытаў скуль родам, чый сын? Аказалася, што ён ведаў нашу сям'ю.

– Я Анішчык, сакратар райкама партыі,— прамовіў ён. “Вось што, на днях я буду ў Міжэвічах і там ва ўсім разбярэмся. А цяпер ідзіце, і на фронт рвацца не раю, загінуць паспееце”, – ціха прамовіў ён, уладна, але дабрадушна хлопнуўшы па плячы.

Ад нечаканага павароту справы я неяк разгубіўся, але павярнуўся і ледзь вылез з дзвярэй. Мама, нічога не разумеючы, са слязамі кінулася да мяне,

паўтараючы: “Што, што здарылася? Ццябе адпусцілі?”

— Так, мяне адпусцілі, — прашаптаў я. — Ідзэм дахаты, я ўсё раскажу дарогай. І яна моцна трымала мяне за рукаў, нібы баючыся адпусціць, каб не страціць зноў.

Шчаслівя, славячы Бога, мы вярталіся дамоў. Хацелася верыць у лепшыяе, спадзявацца на дапамогу начальства. Ужо за горадам сустрэлі групу маладых людзей. Сярод іх былі і аднакурснікі па настаўніцкай семінарыі Мікуліч, Лінцэвіч, Вашута, Бакавец — усе з Сасноўкі, самай аддаленай вёскі раёна. Яны распытвалі пра сітуацыю на зборным пункце і, нягледзячы на мае папярэджанні і парады, вырашылі не прызначавацца, што настаўнікі, а ісці на фронт. Даказвалі мне, што пазней мабілізуецца і настаўнікаў, і дарэмна тут будзем траціць сваё здароўе, аднаўляючы спаленыя школы. Падбадзёрваючы адзін аднаго, развіталіся... на зайды. Толькі Лінцэвіча праз гады я сустрэў у Гродне. Ён расказаў, што ўсе астатнія загінулі недзе ва Усходняй Пруссіі. Там жа загінулі і сотні іншых маіх землякоў, якіх гналі на бойню, як жывое мяса, нават не навучыўшы страляць.

Пасля той сустрэчы з Міхаілам Анішчыкам, мой настрой крыху палепшыўся, хоць са школай справы не вырашаліся. І спалі мы на гарышчы сельсавета, і валачыліся па вёсцы ў пошуках хоць раз у дзень падсілкавацца. Праз некалькі дзён вялікая група раёнага начальства, сапраўды, завітала ў сельсавет. Мне не ўдалося далезці, каб сустрэцца з сакратаром райкама партыі і нагадаць аб сабе і школе. Старшыня сельсавета, былы партызан, таксама Міхаіл Анішчык, на маю просьбу напомніць аб школе, злосна выругаўся, каб не лез і не дурыў галаву начальству. Але калі ўся

гэтая грамада вывалілася з сельсавета, каб пазнаёміцца з вёскай, я прыладзіўся ў хвост і плёўся вінавата, спадзеючыся ўсё ж сустрэцца з сакратаром райкама. Для мяне гэта было вырашальным, бо мясцовая ўлада і слухаць не хацела аб нейкай там школе і майм становішчы. Сам старшыня сельсавета жыў недзе ў сваёй вёсцы і ездзіў веласіпедам кожны дзень, узброіўшыся аўтаматам і наганам. А сакратар сельсавета і ўчастковы міліцыянт спалі і жылі так, як і я. Але мне трэба было неяк клапаціцца аб школе, вось – вось пачынаўся навучальны год. Наблізіўся верасень, а я нават не ўяўляў, з чаго можна пачынаць, за што можна зачапіцца. І ва ўсім адчуваў сябе вінаватым.

Нарэшце, уся начальніцкая грамада затрымалася. Раздаўся вокліч: “А дзе настаўнік?” Я нясмела наблізіўся да таго самага сакратара райкама, які ўспомніў пра абяцанне. Ён пацікавіўся пра настрой і справы. А пасля звярнуўся да старшыні сельсавета з пытаннем, што ён зрабіў, каб мне дапамагчы? Той пачаў апраўдвацца, і стала ўсім зразумела, што ён зусім не ў курсе справы. Аб усім патлумачыў Коля Дабрыян. Тут жа было дадзена заданне тэрмінова пасяліць мяне на кватэру і знайсці будынак пад школу. Затрымаліся каля недабудаванага дома. Выклікалі гаспадара, з якім было дамоўлена, што сельсавет дапаможа дабудаваць хаціну і ў ёй размесціцца школа, адзін клас. Я падзякаваў за клопат і дапамогу. Але на гэтым амаль уся дапамога і скончылася. Ні старшыня сельсавета, ні сельсавет наогул у мясцовага насельніцтва не карысталіся ні павагай, ні аўтарытэтам, ды і галоўнай уладай была зброя, якой пабойваліся. Праўда, на кватэру мяне размясцілі ў дому, дзе знаходзілася “хатачытальня”. Гаспадары сустрэлі мяне не вельмі прыязна,

але супраціўляцца не адважваліся, бо былі ў вёсцы не з беднякоў і начальству стараліся дагаджаць. Хата іхняя ўцалела ў вайну і цяпер выкарыстоўвалася ўладамі як “хата-чытальня” і начлежны прытулак для камандзіраваных з раёна.

Вельмі нялёгкім быў пачатак маёй настаўніцкай працы амаль на пустым месцы. У тым недабудаваным сялянскім доме без вакон і дзвярэй трэба было ствараць нешта падобнае на клас і ў гэтым невялікім пакой размясціць чытыры класы пачатковай школы. Ні матэрыялаў, ні сродкаў, ні транспарту, ні спецыялістаў-будаўнікоў, ні падручнікаў, ні паперы, ні парты, ні школьнай дошкі, нічагуткі не было. Быў толькі я і вось гэты зруб са страхою, столлю і падлогай. Патрэбна было пешшу дабірацца да горада (22 кіламетры), там на пажарышчах збіраць абраркі дошак, цэглу для печкі, дабіцца без грошай выпісаць шкло і крыху новых дошак для сталоў, лаваў і дзвярэй. А пасля ўсё гэта на нейкім спадарожным транспарце даставіць у аддаленую вёску. Надзея ж была толькі на вайсковыя машыны, якія зредку хадзілі па шашы ў бок Ружанаў. Але іх патрэбна было вылавіць, упрасіць і паабяцаць шафёру нейкі разлік-гарэлку. А ў мяне не было і кавалка хлеба і ні рубля грошай. Часамі спагадліва выручала насельніцтва вёскі. Усюды просьбы, просьбы, просьбы, уніжэнні і голад. Са здароўем лічыцца не прыходзілася, не раз начаваць даводзілася ў былых вайсковых акопах, суткамі жыць без яды. Падганяла восень, вятры і дажджы. Крыху дапамагалі бацькі вучняў, знайшлі ваконныя рамы ад былой школы, зблі часовыя дзвёры, зляпілі печку, зашклілі часовыя вокны, каб крыху закрыцца ад ветру і дажджу, і пачалі збіваць прымітыўныя сталы і лаўкі. Я з горада прывёз старую

школьную дошку.

Недзе ў другой палове верасня ў школу прыйшлі першыя вучні. РайАНА прызначыла мясцовую настаўніцу мне ў дапамогу. Крыху па – іншаму стаў адносіцца і сельскі савет, выпісалі дроў, дагаварыліся з тэхработнікам.

Аказалася, што наша школа пачала працаваць трэцій у раёне. Але якімі намаганнямі і ў якіх умовах! Вучні слухалі ўрокі ў дзве змены, стоячы, адначасова па два класы. Я вёў другі і чацвёрты класы, настаўніца – першы і трэці. У чацвёрты клас прыйшлі ў асноўным пераросткі, на пару гадоў маладзейшыя за мяне, здравенныя хлопцы і дзяўчата. Навучанне вельмі ўскладнялася адсутнасцю падручнікаў, паперы, алоўкаў і партакаў, а таксама рознаўзроставай камплекцыяй класаў. Некаторыя вучні па некалькі гадоў не наведвалі школу, дысцыпліна была ніzkай. Але праз некалькі дзесяткаў гадоў, сустрэўшы тых вучняў, я даведаўся, што многія з іх паканчалі інстытуты і працавалі інжынерамі, добрымі спецыялістамі. З павагай адносіліся да мяне, успамінаючы той складаны паваенны час.

Мне ўспомніўся выпадак, калі я першы раз ішоў у Міжэвічы напрасткі з шашы. Нейкая дзяўчына чэрпала з калодзежа ваду і, ужо дастаочы вядро, заўважыла мяне воддаль. Спалохана войкнуўшы, яна кінула з грукатам вядро ў калодзеж і знікла, хаваючыся за прысадамі. Коля Дабрыян пазней патлумачыў мне, што вёска – асабліва моладзь – страшэнна напалохана “саветамі”, іх гвалтоўнымі аблавамі на моладзь, якую лавілі і пад канвоем адпраўлялі ў Сібір і на Урал. Тыя, хто застаўся, сталі баяцца незнаёмых людзей, хавацца. Тады гэта здзівіла мяне, а праз нейкі час давялося

пераканацца ва ўсім. Людзі сапраўды бачылі ў савецкай уладзе сваіх ворагаў, і тая дзейнічала толькі сілай і зброяй, відаць, партызанскімі звычкамі, хоць фронт даўно адышоў на захад.

Сабраць бацькоўскі сход, каб вырашыць школьнага пытання, было складана. Ніхто не з'яўляўся, людзі не верылі, бо іх часта абманвалі. І я ў гэтым пераканаўся. Праз нейкі час мне ўсё ж удалося з дапамогай дзяцей склікаць бацькоўскі сход. Прыйшло некалькі дзясяткаў вяскоўцаў, і не пачаў яшчэ я з імі гаворку, як ля дзвярэй з'явіўся міліцыянт з аўтаматам, а ў клас нечакана ўвалілася сельсавецкае начальніцтва. Яно, не пытаючы дазволу, нахабна абарвала маю гутарку з бацькамі і начало праводзіць сваё мерапрыемства ў грубай пагрозлівой форме. Скончыўшы свой прымусовы спектакль—мітынг і склаўшы нейкі пратакол, адышло. Я прасіў прабачэння ў бацькоў і апраўдваўся, што абураны такім нахабствам, але вяскоўцы разышліся, магчыма, не паверыўшы мне ў такой правакацыі.

У гутарцы са старшынёй сельсавета і папракаючы яго ў нетактоўнасці, хлусні і нахабстве, я даведаўся, што раённае начальніцтва прымусіла яго правесці такое мерапрыемства, а ім не ўдаецца сабраць на сход нікагутка. Таму прыйшлося ісці на такі крок. Справаздача аб сходзе—мітынгу ўжо пайшла ў раён. Мерапрыемства было праведзена, а мой бацькоўскі сход сарваны. Больш я не адважваўся на падобнае, усе пытанні вырашаў праз вучняў.

Мae контакты з сельсаветам, асабліва са старшынёй, не былі цеснымі, але Коля Дабрыян заставаўся адзіным сябрам, які часамі дапамагаў і выручаў, з ім можна было парайцца і падзяліцца

думкамі. Раптоўна страшная вестка даляцела да мяне. Ужо напрадвесні Коля, суправаджаючы раённых нарыхтоўшчыкаў сельгаспрадукцыі (былі і звышпланавыя закупы, якія выкалочваліся з насельніцтва прымусам і застрашваннем), расхваляваўшыся, стукнуў прыкладам аўтамата аб падлогу. Грымнуў стрэл, і ...Коля абсунуўся мёртвы. Для мяне была гэта страшэнная страта. З ім страціў я і лепшага сябра, і прыхільніка, і карміцеля. Бо вечарамі мы ўсё яшчэ часта хадзілі па хатах у пошуках вячэры. Ён ведаў жыхароў, і яго чамусьці разумелі без слоў, адразу запрашалі за стол. Разам частавалі і мяне. Пасля я бывала хадзіў і адзін, нібы па справах школы, але мяне ніхто не запрашаў да стала.

З надыходам халадоў бегаць дамоў за 10 кіламетраў, каб уволю паесці і ўзяць з сабою торбачку картафляных пышак або варанай бульбы ў мундзірах, стала складана, асабліва – калі выпаў мокры снег. Адзіным жа абуткам усё яшчэ служылі тыя цыратавыя самаробныя тапкі. Хадзіць дамоў прыходзілася ўсё радзей – не кожны тыдзень – таму галадаць даводзілася часта, і сілы ўсё слабелі. Заробак, які складаўся з 970 рублёў у месяц, дзяліўся на аплату кватэры, пакупку матэрыйялаў для школы і пару сотняў заносіў дамоў для падtrzymкі сястры. Яна вучылася ў Жыровічах, і таксама трэба было плаціць за кватэру. Ды што з тых грошай, калі бутэлька самагонкі каштавала 120-150 рублёў, а ёю разлічваліся за ўсялякія паслугі. Фактычна, гроши амаль не хадзілі, бо ў магазінах акрамя газы, запалкаў і мыла па спісах больш нічога не было. І жылі ўсе толькі спадзяваннем на будучыню, а было вельмі цяжка.

Акрамя школы з усімі складанасцямі, я пры хаце

— чытальні стварыў з удзелам вясковых дзяўчат невялікія самадзейныя драматычны і харавы гурткі. Спісы ўдзельнікаў узгадніў і заверыў пячаткай у сельсавеце і аддзеле агітацыі і пропаганды райкама партыі з тым, каб запэўніць гурткоўцаў, што іх, як актывістаў, не забяруць на прымусовыя работы на Урал і ў Сібір. Дзяўчаты (хлопцаў не было, яны ваявалі) з энтузіязмам узяліся за справу. Вечарамі ладзіліся спевы, раззвучваліся п'есы. І хоць групка была невялічкай, мы змаглі праз нейкі час прыняць удзел у раённым аглядзе клубнай самадзейнасці. Пачало прыкметна ажыўляцца жыццё вясковай моладзі.

Надышлі маразы, выпаў снег. У тых летніх тапках я вельмі мерз у класе, а дамоў дабірацца стала немагчыма. Замярзлі і дзеци, школу наведвалі рэдка, не дапамагала і печка. Мне ж патрэбна было цярпець, ды яшчэ галоднаму. Тэрмінова трэба неяк дабірацца дамоў. І я ў суботу вечарам у тапках па глыбокім снезе пабег, ратуючыся ад голаду. На гэты раз тапкі выручаць адмовіліся, яны разваліліся. Дома ногі адцёрлі, абагрэлі і накармілі. Відаць, выручала маладосць і недарванае яшчэ здароўе. Мама на рынку за бесцашь змагла купіць нейкія “дзеравяшкі” — чаравікі са скруненым верхам і суцэльнай драўлянай падэшвой. На выгляд абутак зносьны, але падэшва зусім не гнецца. А як жа хадзіць? Ды куды дзенешся? Абуўся, а ногі, як калы. Пачаў трэніравацца па хаце. Заўтра ж ісці ў няблізкі свет. Праўда, нагам цёпла, ды ісці вельмі складана, яшчэ і коўзка. Без кійка ў дарогу збірацца нельга. Назаўтра крыху задліжэла. Выйшаў раней звычайнага, трэба ж абраўляць абутак. Сітуацыя нават не прадбачылася; кій не выручаў. Снег наліпаў то на адну, то на другую падэшву, робячы ногі то

даўжэйшымі на дзесяць сантymетраў, то карацейшымі. Паходка рабілася непрадказальна клыбатай, ногі выкручвала. А ісці па полі трэба было больш за кіламетр, ды і па дарозе мала зручней. Вяртацца ж не было сэнсу. Патрэбна дабрацца да працы хоць да ранку. Да суседняй вёскі, што за тры кіламетры ад дому, прыйшоў, аддаўшы ўсе сілы. Сцямнела. Вырашыў вёску абысці па загуменні, каб не смяшыць людзей паходкай і торбай за спіною. Хацелася недзе прысесці, адпачыць. Не паспей прайсці і сотню метраў, як адкуль ні вазьміся на мяне з брэхам кінулася цэлая чарада сабак, а за імі – грамада хлапчукоў са снежкамі і крыкам: "Гані бадзягу!" Яны гналі мяне праз усю вёску, прыйшлося забыцца пра стому і ліхі абутик. Надоўга запомніліся гэтыя дырэктарскія прыгоды. А да месца працы дабраўся я перад ранкам. Пасля такога выпрабавання дамоў за харчамі хадзіць не было жадання і сілаў. Здароўе ж паступова пакідала. Я стаў на ўроках траціць прытомнасць. Дзеці выцягвалі на снег і з дапамогай дарослых вярталі да прытомнасці. Нарэшце, прыйшлося прызнацца, што тыднямі акрамя вады я не меў у роце нічагуткі. Аб гэтым стала вядома бацькам і панеслі вучні лусты хлеба. На кватэры вырасла горка хлебных кавалкаў, якія праз тыдзень пачалі плеснечыць, і гаспадыня іх скарыстала на корм жывёле. Я ж зноў застаўся галадаць. Сумленне не дазваляла жабраваць, хоць вяскоўцы раілі хадзілі па хатах, як калісьці харчаваўся вясковы пастух. Ды я не мог апускацца да стновішча пастуха нават у такіх умовах. А дзіцячы клопат стаўся аднаразовым, ім патрэбна было напамінаць, што ставіла ў няёмкае становішча. Усё ж хадзіў я і па хатах, нібы цікавячыся жыщём вучняў, але ніхто не здагадваўся, што менавіта

штурхала мяне на тыя візіты. Вельмі рэдка, можа ў тыдзень раз ці два гаспадыня кватэры клікала на вячэрку. Пазнаёміўшыся з добрымі, чулымі суседзямі, у крытычныя моманты я заходзіў да іх і ў палучку стараўся, хоць сімвалічна, разлічвацца.

З-за аддаленасці ад райцэнтра вёска падранейшаму лічылася мала кіруемай і кулацкай. Улада, сфармаваная пераважна з былых партызанаў і прысланых партыйцаў, сапраўды тут не карысталася павагай. Усе савецкія мерапрыемствы выконваліся з цяжкасцю, прымусам і пагрозамі. Саветаў і іх прыхільнікаў недалюблівалі амаль усе вяскоўцы. Ды і за што іх можна было паважаць.

Запомніўся такі вось факт. У адну з зімовых начэй, недзе каля поўначы, магчыма, пазней, мяне разбудзіла раптоўная страляніна і тупат людзей на вуліцы. Высоўвацца на двор было небяспечна і зразумець што там дзеецца немагчыма. Бегалі ўзброеныя людзі, чуўся лямант жанчын. Рэдкія стрэлы начамі тут чутны былі і раней. Гаварылі, што ў лясах хаваюцца дэзерціры, але вёскам не пагражалі. А ў гэты раз рабілася нешта незвычайнае. Праўда, праз пэўны час (можа праз некалькі гадзін) усё прыціхла, ці мне так здалося. Пад раніцу мяне разбудзіў жаночы лямант. Жанчыны з плачам шукалі мяне. Аказалася, што гэтай ноччу на вёску была зроблена чарговая “аблава” мясцовых уладаў. Лавілі моладзь. Вёска была акружана міліцыяй і ўзброенымі “істрабкамі”, частка ж іх урывалася ў хаты і, знаходзячы моладзь, са зброяй зганяла ўсіх у пусты хлеў на ўскраіне вёскі, дзе пад пільнай аховай трymала да раніцы, каб затым этапам адправіць у горад, на чыгуначную станцыю. У час гэтай “аблавы” былі скоплены і мае гурткоўцы, якім у свой

час абяцалася ўзгодненая з уладамі гарантыйя. Дзяўчаты не хаваліся, як астатняя моладзь, і былі схоплены. Цяпер іх маці атакавалі мяне. Ля маёй кватэры сабраўся натоўп старых жанчын і ўсе лямантавалі. Прыйшлося супакойваць, што ўсё вырашыцца, але сітуацыя аказалася складанай. Ні старшыні сельсавета і нікога з начальства знайсці не ўдалося. Асноўная група міліцыі і “істребкоў” ужо адправілася ў горад, засталася толькі ахова і п’яныя ўсцельку выканаўцы “аблавы”. Ад іх нічога нельга было даведацца. Ад аховы даведаўся, што “мерапрыемствам” кіраваў загадчык аддзела райвыканкама. Тых я крыху ведаў. І сярод п’яных пачаў шукаць таго начальніка. Начное воінства валялася на падлозе і сталах у сельсавецце. На стале старшыні сельсавета пазнаў Б. Пратапопава, загадчыка аддзела па набору рабсілы райвыканкама. Але раскалаціць і прывесці яго да свядомасці не ўдалося. Прыйшлося ісці на падман: з завераным пячаткай спісам гурткоўцаў я звярнуўся да галоўнага ахоўніка, сказаўшы, што з Барысам я ўзгадніў усё. Але ён вельмі п’яны і вусна дазволіў выпускціць маіх артыстаў. Падумашы, той згадзіўся, але толькі па спісе. Калі адчыніў дзвёры, раздаўся страшэнны лямант дзяўчат. Іх тут было недзе больш за дваццаць. У хляве было амаль цёмна, і вычытваў я па спісе, стоячы ў дзвярах; за ўсім сачылі ахоўнікі. Маіх аказалася толькі некалькі чалавек. Адвёўшы іх, прыйшлося папярэдзіць, што я вымушаны быў пайсці на падман, таму няхай хаваюцца. Дзяўчаткі кінуліся наўцёкі, за імі беглі маці.

Я ж з тым гарантыйным спісам пеша накіраваўся ў горад шукаць праўду ў раённага начальства, даказваючы ім, што так рабіць нельга, што такія ўчынкі настройваюць народ супраць улады. У тым жа аддзеле

прапаганды райкама мне паведамілі, што раёну даведзены план на паставуку прадпрыемствам Урала рабсілы ў колькасці 400 чалавек. А моладзь падчышчана ранейшымі мабілізацыямі, і добраахвотнікаў няма. На мой запыт, чым жа адрозніваецца савецкая “аблава” і савецкі гвалтоўны вываз на работы, ад акупацыйных нямецкіх, мяне папярэдзілі, што так разважаць можа толькі несавецкі чалавек.

Я зразумеў, што, сапрүды, я – несавецкі чалавек, а ўсе так званыя “вызваліцелі” – і нямецкія, і савецкія – гэта самазванцы і акупанты. І ў свядомасці нешта перавярнулася. Юначы патрыятызм і ахварнасць страцілі глебу. Больш зразумелымі сталі адносіны і ўчынкі тых сялян, якія не верылі і баяліся гэтай улады, як чужой, хавалі ад яе і свае сціплыя запасы, і думкі.

Навучальны 1944-1945 год я закончыў з моцна падарваным здароўем, але ўсё ж змог дабудаваць перавезены немцамі драўляны будынак пад школу, дземаглі размясціцца два класныя пакоі і настаўніцкая, крыху абсталяваць будынак і выпускніць группу здольных навучэнцаў, якія затым змаглі паспяхова закончыць інстытуты.

З дапамогай медыцынскіх дакументаў і сведчанняў удалося, нарэшце, перавесціся працаўцаў у школу роднай вёскі Глоўсевічы. Той год стаўся сапраўдным выпрабаваннем на вынослівасць і сталасць.

А тым часам у маі 1945 года закончылася вайна, якая забрала нямала сяброў і блізкіх. Праз мой лёс яна прайшла цяжкасцямі, але не ракавымі. Я зноў вярнуўся ў сваю сям'ю.

Закончылася другая сусветная вайна. Беларусь,

што ляжала ў руінах, была ўслана магіламі. Загінуў тут кожны чацвёрты. Панёсшы такія агромістыя страты, народ спадзяваўся, што бальшавіцкія ўлады нарэшце дадуць хоць крыху свабоды. Хадзілі нават чуткі, што Сталін паабязаў Жукаву пасля вайны распусціць калгасы. І ўсе з энергіяй і самаахвярнасцю ўзяліся за аднаўленне зруйнаванага роднага краю.

У свеце многае мянялася да лепшага. Была створана Арганізацыя аб'яднаных нацый, у склад якой і Беларусь увайшла, як асобная дзяржава, сузаснавальніца гэтай міжнароднай супольнасці. У газетах з'яўляліся весткі аб актывізацыі нацыянальных рухаў недзе ў замежжы і распадзе каланіяльных імперыяў. У суседніх Польшчы, Украіне, Літве шырылася барацьба за незалежнасць ад Савецкага Саюза. Чэрчыль – прэм'ер Англіі – у сваіх выступленнях пагрозліва патрабаваў ад Сталіна неўмяшання ва ўнутраную палітыку цэнтральнаеўрапейскіх дзяржаў, і савецкія газеты дружна заяўлялі, што “Чэрчыль бразгае зброяй”. А жыццё ў Заходній Беларусі сведчыла аб нязменнасці парадкаў у Савецкай імперыі, заставаўся той жа рэпресіўны рэжым з антынацыянальным гвалтам і жабрацкім калгасным ладам. Зноў, як пры нямецкай акупацыі, моладзь прымусова вывозілі на работы, але на гэты раз ужо ў Сібір і на Урал. А недзе з усходу няспынным патокам хлынулі камуністычныя асаднікі, якія нахабна прэтэндавалі на месца пад сонцам і ўраз выпхнулі з усіх цёплых пасад былых партызанаў і мясцовых камуністаў, адначасова змятаючы і ўсё беларускае: мову, культуру, нацыянальныя каштоўнасці.

Новыя “вызваліцелі” пагардліва і зняважліва

ставіліся да тых, хто жыў пад нямецкай акупацыяй, нібы яны ў нечым былі вінаватыя ў бяздарнасці савецкіх уладаў, якія цяпер з недаверам і падазронасцю адносіліся да мясцовага насельніцтва. Бо за тыя тры гады нацыянальныя школы і асяродкі культуры, што дзейнічалі на акупаванай Беларусі, нягледзечы на складанасць умоў і шматлікія перашкоды, змаглі адкрыць многім, асабліва моладзі, вочы на сапраўдную Бацькаўшчыну, разбудзіць у іх сэрцах пачуцці годнасці і нацыянальнай любові да сваіх каранёў, сваёй Беларусі.

Цяпер жа з неўтаймаванай агрэсіўнасцю і вульгарнасцю на запалоханы край зноў абвальваўся шквал фальшу і чужой эрзац-культуры. Улада апынулася ў чужых руках, і ўсё вельмі нагадвала акупацыю. Таемна начамі знікалі людзі, чэка свавольна трывашыла гарады і вёскі, ішла гвалтоўная русіфікацыя, беларуская мова і культура адкрыта зневажаліся, гісторыя нахабна фальсіфіковалася. І гэта ўсё рабілася ўладнымі невукамі на прымітыўным узроўні. Махлярства, хамства і гвалт сталі неад'емнымі атрыбутамі ўлады. Уводзіліся вялізарныя падаткі, прымусовыя “пазыкі”, забароны і абмежаванні правоў.

Усяго гэтага не маглі не заўважаць чулая на палітычны клімат моладзь і патрыятычна настроеная інтэлігенцыя. Яны спрабавалі афіцыйна адстойваць свае нацыянальныя права і годнасць, але ў адказ сыпаліся пагрозы і абвінавачванні ў буржуазным нацыяналізме і антысавецкай агітацыі.

Само жыццё штурхала да абурэння і пратэсту, да барацьбы за чалавечую і нацыянальную годнасць. І ўжо ў самым пачатку 1946 года ў розных кутках Заходняй Беларусі пачалі ўзнікаць ініцыятыўныя групкі патрыётаў, якія не маглі і не хацелі моўчкі мірыцца з

новым акупацыйным гвалтам. У памяці многіх была яшчэ свежая барацьба супроць палякаў і немцаў за свае нацыянальныя святыні. Асабліва ўзмацніўся пад'ём нацыянальнага руху з набліжэннем вясны 1946 года.

I, верагодна, адным з найбольш яскрава выражаных асяродкаў такога беларускага патрыятычнага руху ў Заходній Беларусі была Слонімшчына. Дзе і мне давялося прымаць актыўны ўдзел. Зазначу, што па прычыне канспірацыі, далёка не ўсё мне вядома аб дзейнасці гэтага антырэжымнага падполля 1946-1947 гадоў. У доступе да архіўных матэрыялаў следства ў 1995 годзе мне было адмоўлена. Таму ўсё ніжэй прыведзенae – гэта штрыхі маіх асабістых успамінаў і скupых звестак, сабраных з мэтай даследавання справы.

А пачыналася ўсё так. Мы –былыя аднакурснікі Слонімскай настаўніцкай семінарыі – раскіданая па розных гарадах і вёсках краю, сустракаючыся і ўспамінаючы юнацтва і шчырае жаданне прысвяціць сябе служэнню свайму народу, яго асвeце і культуры, з болем і жахам назіралі, як топчуцца і зневажаюцца нашы святыні, горача абмяркоўвалі сітуацыю. I кожная такая сустрэча збліжала духоўна, будзіла жаданне неяк супрацьстаяць гвалту. Было ж нам тады каля дваццаці, наперадзе – усё жыщё са светлымі марамі і жаданнем пражыць яго дастойна і прыгожа, на карысць роднай Беларусі. А наўкола рушылася ўсё. Чужы брудны бот нахабна таптаўся па нашых ідэях, нашых шчырых юнацкx сэрцах. За што?! – узнікала пытанне.

“Чайка”

Асноўная ініцыятыва стварэння падполля належала, акрамя мяне, Міхасю Ракевічу і Міхасю Чыгрыну. Падрыхтоўка да ўстаноўчага сходу зацягнулася да вясны. Мы разумелі сур'ёзнасць справы і не спяшаліся. Нарэшце сход з амежаванай колькасцю прысутных быў прызначаны на нядзельню, недзе ў самым пачатку травеня 1946 года. Павінна было сабрацца не болей як пяць чалавек. З уступным паведамленнем павінен быў выступіць я. Рыхтаваліся тэзісы праграмы дзейнасці падполля, схема структурнай будовы, асновы канспірацыі.

Памятаю, была прыгожая нядзельная раніца. Прайшоўшы пешкі 12 кіламетраў (бо працаваў настаўнікам у вёсцы Глоўсевічы), у 10 гадзін – як было дамоўлена – я чакаў астатніх у Слоніме на дамбе канала Агінскага. Хваляванне ўзрастала з-за непунктуальнасці збору і рызыкоўнасці мерапрыемства. Думалася рознае, пачыналася самаахвярная і няроўная барацьба. Нарэшце, у далечыні з’явілася чаканая групка, але здзівіла прысутнасць у ёй дзяўчат, што загадзя не было агаворана, і колькасць – пяць асоб. Дзяўчаты мне незнаёмыя. Аказалася, што былі гэта сяброўкі прысутных, якія ўжо ўведзены у курс справы і далі згоду на ўдзел у барацьбе. Прыйшлося хаваць сваё абурэнне такой нечаканасцю і лёгкадумствам.

Двумя групкамі грамада накіравалася за горад. Там, за высокім чыгуначным насыпам, на широкім лузе, парослым кустоўем, можна было спакойна скавацца ад непатрэбнага вока. Дзяўчаты для канспірацыі захапілі з сабой падручнікі і сышткі.

У сходзе, акрамя мяне, прымалі ўдзел Міхась Ракевіч, Міхась Чыгрын, Аляксандр Гардзейка, Лёдзя

З настаўнікамі Глоўсевіцкай школы. Красавік 1947г.

Кавальчук і Ніна Караб. Азнаёмішы прысутных з мэтай сходу і атрымаўшы адзінагалосую згоду на актыўны ўдзел у самаахвярнай барацьбе за лёс Бацькаўшчыны, я папярэдзіў, што гэта вельмі небяспечна і можа каштаваць не толькі волі, але і жыцця. Патрыёты рашуча прагаласавалі за ўдзел, такім чынам ахвяруючы сабой у імя Беларусі. Тут жа было вырашана стварыць беларускую падпольную патрыятычную арганізацыю і даць ёй канспіратыўную назыву “Чайка”. Такая назва не гаварыла ні аб чым, што магло бы нагадваць аб падпольнай антырэжымнай дзеянасці. Прынята рашэнне, што арганізацыя павінна быць сацыял - дэмакратычнай. На выпадак правалу гэта быў бы матыў, што і кампартыя пачынала свой шлях з сацыял - дэмакратыі. Затым былі выбраны кіраўнік і сакратар. Імі сталі я і Ніна Караб, якая павінна заняцца шыфроўкай магчымай, хоць мала пажаданай, дакументацый. Вызначаны таксама асновы

канспірацыі, мэты і структура арганізацыі, напрамкі і метады практычнай дзейнасці. Асобна было агаворана, што арганізацыя не павінна займацца тэрорам і падрыўной дзейнасцю, а праз ідэйна – асветніцкую патрыятычную і індывідуальную працу пашыраць свае рады. Пры гэтым не захапляцца колькасным складам груп, а звяртаць асаблівую ўвагу на надзейнасць і перспектыву членаў падполля. Канкрэтныя задачы на перспектыву кожны з членаў сходу павінен быў вызначыць па магчымасці сам і аб рашэнні паведаміць на наступным сходзе.

На наступную нараду па невядомай прычыне Ніна Караб не з'явілася. Стала зразумела, што дапушчана недараўальная памылка з уключэннем жанчын у сур'ёзную барацьбу, і было вырашана выключыць іх з дальнейшай дзейнасці. У прысутнасці Лёдзі Кавальчук было афіцыйна аб'яўлена, што па шэрагу абставін арганізацыя спыняе сваё існаванне. Было гэта мяркуемым выпраўленнем дапушчанай памылкі. На самой справе, пасля пэўнага перапынку і змены месца сустрэч, арганізацыя працягвала існаваць, звярнуўшы асаблівую ўвагу на канспірацыю. Рашэннямі наступных сходаў былі размеркаваны канкрэтныя заданні кожнаму з удзельнікаў, распрацаваны праграмныя дэталі і планы дзейнасці. М.Ракевічу, напрыклад, даручана арганізаваць групу ў Брэсцкім чыгуначным тэхнікуме, дзе ён вучыўся; М.Чыгрыну – у Жыровіцкім сельскагаспадарчым тэхнікуме, мне – у Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце, А.Гардзейку – сярод прагрэсіўнай моладзі Слоніма.

Час прыспешваў, набліжаліся летнія канікулы і ўсе павінны былі паспець разгарнуць работу, каб,

раз'ехаўшыся на канікулы, моладзь мела магчымасць прадоўжыць ідэю на месцах. Калі ж сябрам з паставленай задачай справіща было крыху лягчэй, бо яны там вучыліся, то мне пранікнуць у баранавіцкі студэнцкі калектыв было значна складаней, ды парывы патрыятызму і маладосць амаль не ведалі перашкод. У адну з нядзельных раніц таварняком (аўтобусаў і пасажырскіх цягнікоў не было) я дабраўся да Баранавіч, знайшоў інтэрнат і адшукаў там Уладзіміра Салаўя – былога студэнта Слонімскай настаўніцкай семінарыі. У размове з ім удалося высветліць супадзенне поглядаў. Я прапанаваў яму ўважліва прыглядзеца да найбольш адказных сябраў з тым, каб стварыць пры інстытуце падпольную патрыятычную групу. Намёкам даў зразумець, што такое падполле ўжо існуе. Дамовіліся, што праз тыдзень сустрэнемся на Слонімшчыне і абмяркуем усё дакладней. А пакуль ён павінен весці сябе вельмі асцярожна і стрымана. Падхоплены патрыятычнай ідэяй, У.Салавей, відаць, не змог утрымацца ў рамках дамоўленасці, бо ў ноч пад наступную нядзелю ён быў у мяне ў хаце з паведамленнем, што група ім амаль створана. Такая спешка насцярожвала. Хлопцы гарэлі жаданнем дзейнічаць і шукалі любую магчымасць прылажэння сваёй энергіі, сваіх патрыятычных сіл. У.Салавей сам, яшчэ амаль нічога не вedaючы аб падпольнай арганізацыі, праявіў патрыятычную ініцыятыву і ў нечым, магчыма, прагаварыўся. А затым прыпёрты сябрамі, як кажуць, да сценкі, вылажыў усё, што ведаў. Сябры ж патрабавалі неадкладнага контакту з арганізацыяй. Але ісці на такі паспешлівы крок без надзейнай праверкі было рызыкоўна. І я параіў Салаўю супакоіць сяброў і паабяцаць, што контакт праз яго

будзе наладжаны, але група павінна захоўваць належную канспірацыю і стрыманасць. Студэнты ж патрабавалі сустрэчы з кіраўніцтвам падполя. Іх прыспешвалі канікулы і жаданне ўпэўніцца ў сапраўднасці існавання арганізацыі. У наступную нядзелю У.Салавей зноў быў у мяне з патрабаваннем тэрмінова выехаць у Баранавічы, бо яму не давяраюць і адвінавачваюць у правакацыі. Сустрэча нарочна зацягвалася.

Нарэшце было дамоўлена аб месцы, часе і ўмовах сустрэчы. Ехаць павінен быў я і М.Ракевіч. У Баранавічах нас сустрэла, як дамовіліся, групка з чатырох чалавек: Уладзімір Салавей, Аляксандр Барэйка, Міхась Агейка і Аляксандр Шапавал. Здаецца, амаль усе незнамыя хлопцы недзе з-пад Наваградка, прыстойныя, інтэлігентныя, тактоўныя. Яны, вывучаюча сачылі за кожным нашым рухам і словам. Я быў крыху старэйшы за Ракевіча і выконваў абавязкі кіраўніка арганізацыі, таму асноўная ўвага звярталася на мяне. Гэтым, нібы, ацэньвалася палітычная значнасць перамоў і арганізацыі наогул. Адразу ж выявілася, што Салавей аб многім ужо праінфармаваў сяброў. Яны ведалі, што я працую настаўнікам. Весці сустрэчу прыйшлося мне. Адразу была звернута ўвага на стражэйшую канспірацыю. Перамовы праходзілі ў маладым сасняку, на ўскрайні баранавіцкага парку. Хлопцаў цікавіла ўсё пра нашу арганізацыю: яе колькасны склад, праграма дзеяння, перспектыва. Прыйшлося прызнацца, што арганізацыя маладая, яшчэ не вельмі шматлікая (хоць ужо існавалі групкі ў Брэсце і Жыровічах), сувязі з замежжам не мае. Усё ўспрынята з цікавасцю і поўнай згодай далучэння. Тут жа было вырашана, што ад баранавіцкай групы

намеснікам кіраўніка (гэта значыць маім) абіраецца Аляксандр Барэйка, ад Слонімшчыны – М.Ракевіч, вызначаны і накірункі практычнай дзейнасці групы, у прыватнасці, дадзена заданне асцярожна выйсці на Наваградак, паколькі у групе былі хлопцы з тых мясцін. Праз сваіх сяброў паспрабаваць у рамках строгай канспірацыі пашырыць патрыятычную свядомасць на моладзь іншых раёнаў.

Такім чынам, наша нацыянальнае падполле за нейкі месяц дзейнасці выйшла далёка за межы Слонімшчыны, што патрабавала паглыбленай распрацоўкі праграмы і схемы ўнутранай будовы арганізацыі. А праз пэўны час узнікла неабходнасць стварэння так названага Цэнтра беларускага вызваленчага руху (ЦБВР), які павінен быў ажыццяўляць агульнае кіраўніцтва рухам. Кіраўніком Цэнтра быў абраны я, намеснікам па арганізацыйнапалітычнай рабоце стаў Аляксандар Барэйка, а адказным за ваенізаваны рух – Міхась Ракевіч. Акрамя таго дарадчымі членамі Цэнтра прызначаны Мікалай Макарэвіч, ён жа – кіраўнік Брэсцкага абласнога падполля, Міхась Агейка – ад барапавіцкай інстытуцкай групы і Уладзімір Салавей – ад слонімскіх груп. Мае контакты з А.Барэйкам і М.Ракевічам былі рэгулярнымі, з астатнімі членамі Цэнтра – пры неабходнасці.

Цэнтрам была прапанавана так названая “колавая” схема кіравання. Ад Цэнтра мела адходзіць (акружаць яго) першае кола, гэта значыць абласныя кіруючыя структуры, вакол якіх павінны размяркоўвацца раённыя групы – другое кола, а вакол апошніх – перыферыйныя групы – трэцяе кола. Пры гэтым прапанавалася своеасаблівая схема канспірацыі

і кансервацыі падполля. На пэўным этапе, калі нейкая тэрыторыя будзе арганізацыяй ахоплена, яна павінна быць закансервавана да спрыяльнай палітычнай сітуацыі, пры якой па камандзе з Цэнтра мусіць быць гатова да любых дзеянняў.

Усе члены Цэнтра мелі свой накірунак дзейнасці, хоць не ўсе дзейнічалі адолькава актыўна. Канспірацыя не дапускала праверак.

У час летніх канікулаў (1946 г.) мне ўдалося паступіць на апошні – трэці курс Ганцавіцкага педвучылішча Пінскай вобласці з тым намерам, каб атрымаць афіцыйны савецкі дакумент, які даваў бы права на паступленне ў інстытут і ўзаконьваў бы працу настаўнікам (документы з часоў акупацыі не прызнаваліся). А галоўнае – трэба было пранікнуць з падпольлем на тэрыторыю Пінскай вобласці. Менавіта за гэтых некалькі месяцаў я праслушаў лекцыі за трэці курс, здаў курсавыя і дзяржаўныя экзамены за педвучылішча, а таксама наладзіў папярэдні падпольны контакт з студэнтам стацыянарнага аддзялення гэтага педвучылішча Антонам Кабаком, які быў родам з былога Ільянскага раёна Маладзечанскай вобласці. Удалося таксама выйсці з папярэднімі ўзгадненнямі падпольнага накірунку на настаўніка суседній школы Ганцавіцкага раёна шчырага патрыёта Мікалая Ляскайца, якога я планаваў у будучым на кіраўніка Пінскага абласнога падполля. З-за абмежаванага часу, з абодвумя сябрамі было дамоўлена прадоўжыць контакты.

Працуючы настаўнікам у аддаленай ад Слоніма вёсцы, весці такую складаную і напружаную падпольную працу мне было вельмі няпроста. Няраз выконваць адказныя мерапрыемствы даводзілася

начамі, бо часу катастрофічна не хапала. Але патрыятычны парыў і маладосць дапамагалі змагаць усе перашкоды і цяжкасці.

Недзе ў верасні 1946 года нам стала вядома, што ў Наваградку створана падпольная арганізацыя пад назвай Саюз вызвалення Беларусі (СВБ) і кіруе ёю нехта Казак. Група даволі шматлікая, але недастаткова канспіраваная, складзены нават агульныя спісы сяброў і, нібы, афармляюца пратаколы нарад і рашэнняў. Таму было вырашана ад аб'яднання з ёю ўстрымашца, але сітуацыю па магчымасці трymаць пад контролем. Пры гэтым катэгарычна забаранялася вербаваць у наша падполле членаў СВБ, што практычна ажыццяўіць было даволі складана. І, як выявілася значна пазней, нехта з баранавіцкай падпольнай групы ўсё ж увайшоў у контакт з наваградскай арганізацыяй СВБ і, верагодна, перадаў яе кірауніцтву не толькі нашы асновы канспірацыі, але і іншыя сакрэтныя дадзеныя. Што адразу ж было расцэнена Цэнтрам, як магчымы правал усёй справы. Праўда, аб такім контакце Цэнтру і мне стала вядома прыблізна ў сакавіку 1947 года. Выправіць жа сітуацыю было немагчыма. Заставалася толькі чакаць і спадзявацца на лепшае.

У канцы 1946 і пачатку 1947 года па справах падполля я неаднаразова выязджаў у Баранавічы і Ганцавічы. Былі наладжаны больш цесныя контакты з Антонам Кабаком і дадзена яму даручэнне падабраць надзейную кандыдатуру на кірауніка Маладзечанскім абласным падполлем. Менавіта з гэтай мэтай быў перададзены яму пісьмовы Загад нумар адзін Цэнтра і Інструкцыя за подпісам Пагромаўца. Гэтыя дакументы неабходна было перапісаць і знішчыць. У сувязі з

немагчымасцю спаткацца з Мікалаем Ляскайцом асабіста (ён жыў і працаваў у вёсцы), я вымушаны быў перадаць аналагічныя дакументы праз Кабака і М.Ляскайцу, як кірауніку падполля па Пінскай вобласці (лічу гэта сваёй канспірацыйнай памылкай). Далейшыя падпольныя дзеянні, што адбываліся ў Маладзечанскай і Пінскай абласцях у 1947 годзе мне ў той час былі невядомыя. У перададзеных дакументах, акрамя азнямлення з мэтамі і задачамі падполля, канспірацыяй і структурнай будовай арганізацыі, прапанавалася звярнуць увагу на канцэнтрацыю савецкіх узброеных сіл і спецорганаў, а пры магчымасці збіраць і захоўваць ваенны рыштунак.

У 1947 годзе мной былі зроблены спробы пранікнуць з падполлем у вышэйшыя навучальныя ўстановы Мінска (Фізкультурны і педагогічны інстытуты) і Гродна (педінстытут). З гэтай мэтай я выязджаў у названыя гарады неаднаразова, але безвынікова. Наскокам такую справу вырашаць было небяспечна, і ўсё адкладвалася да майго паступлення ў інстытут, што планавалася на лета 1947 года.

Акрамя згаданага вышэй, на тэрыторыі Слонімшчыны існавала яшчэ некалькі падпольных патрыятычных груп, аб існаванні якіх ведаў толькі я. Адна з іх (маладзёжная) праводзіла значную выхаваўчую працу ў вёсцы Глоўсевічы; другая (настайніцкая) – на тэрыторыі раёна. У апошній удзельнічаў і тайны супрацоўнік слонімскага аддзела МДБ (накіраваны падполлем).

За год існавання патрыятычнае падполле з лакальнай слонімскай “Чайкі” перарасло ў даволі шырокі нацыянальны рух, які кіраваўся яго Цэнтрам і меў свае падпольныя групы ў былых Баранавіцкай,

Брэсцкай, Маладзечанскай і Пінскай абласцях. Як ужо адзначалася, па прычыне канспірацыі я не мог ведаць аб жыцці і дзеяннях падпольных груп. І толькі значна пазней мне стала вядома, што Антон Кабак даручэнне Цэнтра выкананаў належна. Ім на тэрыторыі Ільянскага раёна Маладзечанскай вобласці недзе ў траўні 1947 года была заснавана падпольная патрыятычная групка пад кіраўніцтвам настаўніка Сяргея Яноўскага, якому і былі перададзены Загад і Інструкцыя Цэнтра. Аналагічныя дакументы былі перададзены і кіраўніку падполля па Пінскай вобласці Мікалаю Ляскайцу.

Незалежна ад нашага патрыятычнага падполля, у 1946 годзе (як выявілася) існавалі і іншыя арганізацыі антыбальшавіцкага супраціўлення на тэрыторыі Заходній Беларусі. Гэта Саюз беларускіх патрыётаў (СБП) у Глыбоцкім і Пастаўскім педвучылішчах і іншыя.

Імгненнымі знічкамі ўспыхнулі мы на цёмным небе Беларусі і згарэлі, так і не паспейшы асвяціць яе прасторы. А так хацелася сваёй ахвярнай барацьбой за нацыянальную ідэю і свабоду разбудзіць патрыятычную свядомасць народа, яго магутныя сілы. Хоць не многія змаглі заўважыць бліск нашых шчырых сэрцаў, пачуць наш кліч, але сталінская зграя зразумела, што Беларусь не скарона, што ў глыбіні яе самабытнасці выспываюць сілы, здольныя парваць ланцугі няволі і годна ўзняць штандары Незалежнасці.

Наша барацьба была няроўнай. І мы ведалі, што ідзём на муکі і смерць, але лёс і гонар Беларусі былі для нас святымі, і мы не маглі паводзіць сябе інакш.

Можа нехта сёння не зразумее нас, нашу ахвярнасць, бо для таго, каб разумець патрыётаў, трэба імі стаць, трэба палюбіць Беларусь – як любілі яе мы !

Арышт

Была ціхая сонечная раніца 6 чэрвеня 1947 года. Толькі ўчора ў майм класе прыняты апошні экзамен. Пачыналіся так чаканыя канікулы. Першы дзень не трэба было спяшацца на ўрокі. І я павольна накіроўваўся ў вёску, каб канчаткова вырашыць усе школьнія пытанні. Дарога, амаль у тры кіламетры, вяла праз поле. Здавалася, што ў гэты дзень я ўпершыню павінен быў адчуваць душэўны спакой. Груз нялёгкага навучальнага года, нарэшце, звалены. Хвалявацца не было чаго. А чамусьці хваляваўся. Наваколле з купінамі раскіданых між поля хутароў і пагоднае блакітнае неба над краем сёння ўспрымаліся неяк па-іншаму, уражлівей. Захацелася спыніцца, азірнуцца, каб уважлівей разгледзець тое, што бачыў кожны дзень, але не ўспрымаў з такой пяшчотай, і што вось цяпер здавалася асабліва прыцягальным і родным.

На ўзгорку, воддалъ ад гасцінца, застаўся наш хутар – старэнкая хата пад шэрай саламянай страхою, свіронак, гумно, купіна прысадаў і зялёнае поле навокал. Толькі далёка на гарызонце цямнела істужка лесу.

Родны куточак!.. да якога заўсёды з радасцю вяртаўся з блізкіх і далёкіх дарог. Я ж зусім не здагадваўся, што сёння, вось цяпер, развітваюся з ім надоўга, а можа і назаўсёды. Ды трэба было ісці. З тупкага гасцінца павярнуў налева. Палявая дарожка вяла ў Глоўсевічы, дзе я і працаваў настаўнікам. Мінуў высокі драўляны крыж, каля якога ў часы нямецкай акупацыі збіраліся надвячоркам людзі з суседніх хутароў і спявалі рэлігійныя песні, маліліся. І раптам... вокліч: “Эй, таварышч!”

Так выглядзела бацькоўская хата пасля вяртання з няволі.

Здіўлена азіраюся, бо ж нікога навокал не было. Цяпер шпарка мяне даганяў каранасты мужчына ў цывільным. А з суседнай ямы-глінішча вылез другі. Абодва незнамыя. Просяць прыкурыць, а самі наравяць, каб стаць з розных бакоў. Называюць маё прозвішча і паведамляюць, што былі ў школе і даведаліся, дзе я живу і што павінен вось-вось ісці ў школу.

Пытаю, для чаго гэта патрэбна? Хоць сам ужо здагадваюся. Прыйзнаюцца, што з органаў і што павінны тэрмінова мяне абшукаць і зрабіць вобыск дома. Прапануюць вярнуцца. Ідуць ззаду.

Разумею, што ўсё скончана. Гэта – правал. Думкі змітусіліся: то адключаліся зусім, то нешта лавілі, то зноў правальваліся ў бяздонне. Апаноўвала страшэнная стомленасць і абыякавасць. На хутары за лічаныя хвіліны ўсё было перавернута і ператрэсена.

Тата стаяў знямель і спалохана глядзеў, не разумеочы нічога. Пры вобыску забралі выдадзеную ў часы нямецкай акупацыі кніжку Я.Найдзюка “Беларусь учора і сяння” і “Баранавіцкую газэту” з часоў акупацыі з май першым надрукаваным вершам “Песьня на чужыне”.

На двары зараўла машина, і ў хату з мацюкамі ўварваўся грузны падпалкоўнік у форме МДБ. Мяне схапілі і з вульгарнай лаянкай упіхнулі ў машину. Аказалася, што машина тут было ўжо дзве. Абсеўшы мяне з двух бакоў, без затрымкі паперлі ў Баранавічы, у абласны аддзел МДБ. Там, у нейкім цёмным закутку, выгараджаным у кабінцы, пад узмоцненай вартай пратрымалі да ночы 7 чэрвеня. І толькі больш чым праз дзень вывелі на першы допыт. Адчувалася, што схапілі мяне крыху раней запланаванага тэрміну.

Далей ... следчы каземат “Кровое кола”, адзіночка, карцэр, штодзённы калектыўны допыт, зневажанні, мацяршчына і здзек.

* * *

Ужо не першы тыдзень я драпінай на турэмнай сцяне адзначыў мінаючы дзень. Вечарэла. Праз закратаванае ваконца пад столлю і дашчаны казырок за ім, з касымі праменямі сонца, раптоўна ў глухую маю адзіночку ўварвалася звонкае птушынае ку-ку, ку-ку. Гэтыя неспадзеўныя гукі прымусілі ўздрыгнуцца і неяк пяшчотна кранулі сэрца. Відаць, недзе непадалёку турмы быў лясок ці парк. І ў госці да мяне праз краты, па старой звычы, зязюля пасылала свой напамін аб леце і волі, якія ўсё далей і далей адходзілі ў мінулае, а кожны новы дзень бачыўся ўсё больш змрочным і

трывожным.

З так званага следства, яго варожай прадузятасці і неаб'ектыўнасці было відаць, што з драпежных лапаў гэтых катаў вырвацца няпроста, прыводзячы любыя аргументы. Сам начальнік абласнога аддзела МДБ палкоўнік Грушэцкі, які неаднаразова наведваў допыты і стараўся пераканаць мяне ў безнадзейнасці апраўдання і ўтойвання фактаў, з падкрэсленай гордасцю заяўляў, што за ўсю яго службу ў органах (а службы ён—сын украінскага батрака—з 1924 года) не ведае выпадкаў, каб нехта з арыштаваных выйшаў з гэтага ведамства апраўданым. Па яго словах: “Нявінных людзей у нашым жыцці не бывае. Быў бы чалавек, а віну яму заўсёды знайсці можна — гэта для чэкістаў не проблема.”

Я ж са сваімі аднадумцамі адважыўся выступаць супроты палітыкі партыі і яе геніяльнага кіраўніцтва, супроты апраўданай гісторыяй і праверанай у бітвах дыктатуры пралетарыята і самага справядлівага ў свеце ладу жыцця, арганізаваўшы контррэвалюцыю на падполле. Усяго гэтага—згодна яго пераканання — больш чым дастаткова, каб судзіць нас і строга. Але для органаў важна — не пакінуць гнілых каранёў. Лепш вырваць з савецкага грамадства нейкую сотню лішніх падазроных, чым пакінуць адну гніль. Ён са смакаваннем успамінаў пра розныя эпізоды з яго карнай дзеянісці на Украіне і свае герайчныя заслугі перад партыяй і таварышам Сталінам, нібы імкнучыся пераканаць мяне ў неабходнасці чыстасардэчнага прызнання і “пакаяння”, што, маўляў, будзе ўлічана на судзе. Я ж, наадварот, бачыў перад сабой лютага ката, які жыў толькі для здзекаў і ўдушэння чалавечай годнасці і для дасягнення мэты не грэбаваў нічым.

Не верыў палкоўнік, што наша патрыятычнае падполле за такі кароткі час без сувязі і дапамогі з замежжа магло так пашырыць свой антысавецкі ўплыў пад носам у яго ведамства. Гэта не толькі закранала яго самалюбства, але і харктарызавала дзейнасць яго ўсёй службы. Яму – старому чэкісту – здавалася, што рэпрэсіўны таталітарны рэжым ужо паспей вынішчыць нацыянальныя пачуцці і шчырую любоў да Бацькаўшчыны тымі масавымі аперацыямі, якія праведзены ў краі з дапамогай вялікай арміі засланых сюды ворагаў беларушчыны. Але моладзь непакорна аднаўляла генетычную спадчыннасць народа і самаахвярна бараніла яе.

А між тым, міналі дні і тыдні. Турэмны і следчы рэжымы рабіліся ўсё больш жорсткімі і лютымі. Ішло спланаванае гвалтоўнае разбурэнне не толькі фізічнай, але і псіхічнай устойлівасці арганізма. Следства вялося і днём, і ноччу, то адным, то групай чэкістаў розных рангаў. Для таго, каб давесці мяне да патрэбнага фізічнага зруйнавання, беспрычынна кідалі ў карцэр, уразалі рацыён і без таго паўгалоднага харчавання. Нарэшце пачала прагрэсіраваць апухласць, асабліва ніжній паловы цела, а на допытах падстаўлялі табурэт з адарванымі з сядзення дошкамі. Пры працяглым нерухомым становішчы апухлае цела паступова разразалася на вострых кантах дошак. За бяссонную нач допытаў нельга было знайсці жывога месца. Праз нейкі тыдзень цела ператварылася ў суцэльны струп, які зліпаўся з бруднай бялізной і зусім не даваў магчымасці ні сядзець, ні стаяць. Але гэтага катам аказалася мала, і яны ўявлі апошні свой здзек – бяссонны рэжым. Ноччу і днём калектывуны допыт, і толькі адзін раз у суткі дастаўлялі ў камеру для прыёму

ежы і пад строгай вартай наглядчыка, які не павінен быў дазволіць нават здрамнуць ці прыплюшчыць вочы. Не памятаю, магчыма, на пятыя суткі канваіры завалаклі мяне да следчых, але гаварыць і рэагаваць я ўжо не змог ні на што. Нарэшце – канчатковая страта прытомнасці.

...Толькі з дапамогай турэмнага доктара памяць вярнулася, верагодна, праз некалькі дзён. Расплюшчыўшы цяжкія павекі, я ўбачыў над сабой чалавека ў белым халаце і группу прысутных, а на дошцы-лаве пры сцяне – адзінай камернай “мэблі”, якая служыла і ложкам, і сталом, і крэслам – позірк прагна выхапіць некалькі дзённых паек хлеба.

Я ляжаў каля дзвярэй у сваёй камеры на мокрай бетоннай падлозе побач з парашай. Нехта спытаўся ў доктара, ці буду жыць? Здаецца, доктар адказаў становіча. Мяне гідліва кінулі на лаву, падсунуўшы пад нос тыя пайкі хлеба і моцна бразнулі жалезнымі дзвярамі. Хлебныя пайкі непрыкметна расталі ўроце і я заснушы. Будзілі толькі разношчыкі ежы. А я спаў і спаў.

На гэтым баранавіцкі этап следства на трэцім месяцы катавання ў абарваўся. Паступова я зноў навучыўся хадзіць, трymаючыся за сцяну. Прайшло каля двух тыдняў “адпачынку”, і пасля чарговага наведвання доктарам і начальнікам турмы, мяне папярэдзілі, каб збіраўся на этап.

Зборы ж былі няхітрыя, бо багаж складаўся з той бацькавай кужэльнай торбачкі і кавалка перададзенага сястрой ручніка.

* * *

І вось – першы этап. Куды? З якой мэтай? Можа ў Слонім, ці на суд?... Усё гэта турэмная тайна. Два

маладыя канваіры прымываюць мяне пад распіску і дастаўляюць на чыгуначны вакзал. Мой вонкавы выгляд палохает людзей. Ісці цяжка, хістае. Руکі закаваныя ў кайданы. На свежым паветры кружыща галава. Падыходзім да цягніка. Канваіры мяне падымаюць у пусты пасажырскі вагон. Траіх займае купэ. Ахова садзіцца насупраць, воддарль ад акна. Пачынаецца агульная пасадка. Людзі адзін за адным заскокваюць у купэ і спалохана шарахаюцца пры позірку на мяне. Гэта бянтэжыць, але трэба прывыкаць.

Нарэшце застукалі колы вагона, за вакном пабеглі будынкі і дрэвы, а праз нейкі час – і шырокія палі. Мне здавалася, што гэтага хараства роднага краю я не бачыў ужо даўно, даўно. Нейкі боль і жаль развярэдзіў грудзі, туманіў вочы. Мо ўсё гэта, такое дарагое і мілае сэрцу, мільгае перад вачыма ў апошні раз. Будучыня ж не абяцала добра. Не маладосці і жыцця было шкада; аб смерці думаў не раз, як аб збаўленні ад мукаў. Шкада, што так мала зроблена для гэтага краю. Жаданні не збыліся.

Цягнік доўга грукаеў на стыках. Не! Ні ў Слонім этапіравалі мяне гэтыя маладыя хлопцы, якія маўчалі, і на маё пытанне: “Куды едзем?” – Строга адказалі: “Не разговарывати!” Праз некалькі гадзін за вакном, ужо ў каторы раз, прабягалі гарадскія забудовы, мяняліся пасажыры. На гэты раз усе яны стаўпіліся ля выходу. Здаецца, падарожжа скончылася. Калі ўсе выйшлі, вывелі і мяне. Мінск... Кароткая інструкцыя і пеша ідзэм па сталіцы ў напрамку турмы. Прымываюць нас неахвоча, з працяглымі ўдакладненнямі і мітуснёй канваіраў. Я адчуваю страшэнную стомленасць. Нарэшце здымываюць кайданы, і я апынуўся ў валоданні новых гаспадароў. Нейкія

калідоры і... новае жытло – адзіночка, здаецца, нумар адзінаццаць. Заканурак падобны на Баранавіцкі, але на драўляным шчыце ляжыць вельмі брудны матрац з апілкамі, а ў куце нейкая тумбачка нагадвае абадраную старэчую хламіду. Маленькае акенца пад столлю без шкла, але шчыльна закратаўана і закрыта казырком. Агульны выгляд сталічнага прытулку страшэнна запушчаны і брудны. Але мяне гэта хвалявала мала. Галоўнае – ёсць нейкі матрац, усё ж не дошка. Раптам вельмі захацелася спаць.

Пэўна некалькі тыдняў мною ніхто не цікавіўся. Я меркаваў, што ўсе допыты скончаны і чакаю суда. Аказалася, наадварот: работнікі рэспубліканскіх органаў Міністэрства дзяржаўнай бяспекі не толькі вывучалі ўсё тое, што па некалькі разоў перапісвалі ў Баранавічах, пачынаючы справу ад пачатку, але і працягвалі арышты новых членаў падполля, за якіх я так ахвярна змагаўся на ўсім працягу следства. За ўесь час на допытах мне не назвалі нікога канкрэтна з сяброў арганізацыі, заяўляючы толькі, што арыштаваны ўсе і ўсе з няnavісцю сведчаць супраць мяне. Органы ж дапамогуць, каб у вачах іх я застаўся не героем, а здраднікам. Такім чынам, я нічога не ведаў пра сапраўдны лёс сяброў. Неаднойчы чыталі мне нейкія, нібы, паказанні і прымушалі прызнаць іх, але чыімі былі гэтыя сведчанні – мне не паведамлялася.

Толькі аднойчы з вуснаў следчага сарвалася прозвішча Казак, што падказала мне аб арышце наваградской группы, якая і магла быць прычынай правалу ўсяго нашага падполля.

Не, пра мяне не забыліся. Нечакана раздаўся стук у дзвіверы і строгі голас папярэдзіў:

– Падрыхтавацца на выхад, без рэчаў.

А праз нейкі час канвой у “чорным воране” даставіў мяне ў шматпавярховы будынак і, паставіўшы ў калідоры тварам да сцяны, затым завёў у вялізны кабінет. Пры сцяне, за шыкоўным сталом, грозным зверавітым паглядам сустрэў мяне мажны падпалкоўнік з непрыемным каўказскім ablіччам, але (як высветлілася пазней) з расійскім прозвішчам Сухараў. Гэта быў начальнік следчага аддзела міністэрства. Яго грузная фігура з густымі чорнымі брывамі нагадвала дэтэктыўнага бандзюгу. Пасля строгага знаёмства, перасыпанага звышвіртуёзнымі мацюкамі і зневажаннямі ён наблізіўся і з ярасцю садануў мне кулаком у жывот з крыкам:

– Мо перастанем мозг кампасіраваць, тудыт тваю маць?!

У такім рэжыме дапытваў мяне гэты кат каля двух тыдняў. Заходзіў аднойчы і сам Цанава з нейкім сівым маскоўскім генералам. Пры паяўленні начальства, падпалкоўнік ускочыў з крэсла з крыкам: “Устаць!” Я стаяў апусціўшы галаву. Адрапартаваўшы, Сухараў закончыў словамі: “...не прызнаецца, сволач!”

– Згнаіць, жыўём згнаіць гадзіну! – у адказ загадаў з грузінскім акцэнтам міністр.

Пераканаўшыся ў маёй незгаворлівасці і ўпартай адмове абвінавачання ў здрадзе Беларусі, Сухараў мяне больш не выклікаў.

Мая следчая справа была перададзена немаладому капітану Вінаградаву, які значна адрозніваўся ад папярэднікаў і тактыкай вядзення следства, і адносінамі да мяне. За больш чым два месяцы допытаў я не чуў ад яго ні суперляянкі, якая ўласціва ўсёй гэтай службе, ні зневажанняў. Між намі часамі ўзнікалі гутаркі на нацыянальныя і маральныя

тэмы, у якіх я амаль адкрыта выказваў сваё стаўленне да камунізму з усімі яго праявамі. Ён распавядаў пра культуру паводзін людзей у замежжы, пра Парыж. Ва ўсім даючы зразумець, што дакранаўся ён і да іншай цывілізацыі. З падкрэсленай антыпатыяй і варожасцю выказваўся я ў адносінах да таталітарнага тагачаснага рэжыму, яго дэспатыі наогул і антыбеларускай палітыкі ў прыватнасці. Ён у дыскусіі стараўся не ўступаць, але і не стрымліваў мяне, даючы выказацца па набалелых у мяне пытаннях. Я не забываў, што ўсё гэта магло правакавацца нарочна і, магчыма, запісвалася, але так хацелася выплюхнуць з сэрца ўсю горыч ад той палітычнай гнуснасці і крывадушша, якія захліснулі ўсю савецкую рэчаіснасць. Крытыкаў не толькі антынацыянальную палітыку на Беларусі, але і камуністычную ідэю, як утопію, як тормаз прагрэсу чалавечства.

Пасля тых здзекаў, што давялося дасюль перажыць у чэкісцкіх катоўнях, хацелася выпрастацца і адкрыта кінуць у твар катам усю нянявісць да іх, усю знявагу і агіду. Са следства было відна, што суровага пакарання не пазбегнуць, і гэта ўжо зусім не палохала. Наадварот, хацелася прадоўжыць змаганне за беларускую ідэю, але не ў турэмных адзіночках.

Я ўвесе час упартага адмаўляў прыналежнасць да нашай арганізацыі маладзечанскай і пінскай абласных падпольных патрыятычных адзінак. Якія, як выявілася пазней, і былі прычынай майго пераводу з Баранавіч у Мінск. Напэўна, выслушайшы мае прызнанні ў шчырай адданасці нацыянальнай ідэі і пераканаўшыся ў бесперспектывнасці нешта выбіць яшчэ, следства пайшло на вочную стаўку. Як аказалася, групы гэтых ўжо былі арыштаваныя і ва ўсім прызналіся. Затрымкай

з'яўлялася маё непрызнанне.

Нарэшце следства з усімі парушэннямі правоў і законаў было завершана. “Заключэнне” мусіла задаволіць міністра Цанаву гучнасцю раскрытай справы. І наша патрыятычнае падполле аб’яўлена контррэвалюцыйным рухам, рыхтаваўшым узброеное паўстанне супраць СССР, з мэтай аддзялення незалежнай Беларусі. І гэта нягледзечы на тое, што пры арыштах і вобысках ведамству Цанавы не ўдалося выявіць і прышиць нам ніякай вайсковай зброі. Праўда, следчы паведаміў мне, што пры вобыску ў кагосьці з нашых сяброў у падстрэшны быў знайдзены стары штык-швайка, якім калолі свіней. Магчыма, гэта і мусіла быць тая зброя контррэвалюцыі, якая пагражала СССР.

Я пацікавіўся ў следчага, ці не сорамна будзе органам бяспекі за такое абсурднае заключэнне? Ён жа з сур’ёзнасцю адказаў, што загад неабходна выконваць.

Мы і сапраўды выступалі супраць таталітарнага сталінскага рэжыму на Беларусі, таго антынацыянальнага гвалту і ўдушэння, які панаваў на нашай Бацькаўшчыне. А аддаленай перспектывай нашага вызваленчага руху сапраўды была барацьба за свабоду і незалежнасць квітнеючай Беларусі, распрацоўваліся нават канкрэтныя праекты. Аднак шлях да гэтага вёў праз барацьбу супраць гвалтоўнай русіфікацыі, засілля хамства, фальшу і знявагі нацыянальных святыняў, за абуджэнне нацыянальнай свядомасці і годнасці, гуртаванне патрыятычных сілаў, каб у зручны гістарычны момант сустрэць вызваленне належна і арганізавана. Міжнародная палітычная сітуацыя была вельмі напружанай, а гвалт агіднага сталінскага рэжыму нясцерпна абуральным. І хоць

няроўная барацьба патрыётаў не была выйграна (на што мы ішлі свядома), сваім самаахвярным рухам мы прадоўжылі годны шлях сваіх высакародных продкаў. Інакш паступаць не маглі і не хацелі.

Трыбунал

Бразнулі жалезныя дзвёры турэмнай адзіночкі, адчынілася “кармушка” і ўладны голас загадаў:

– Падрыхтавацца на выхад!

Папярэджанне насцярожыла, бо ўжо амаль тыдзень таму было закончана следства і, закрываючы справу, следчы паведаміў, што цяпер мой лёс будзе вырашаць суд. Дабра ад такой загадкавай судовай установы, аб якой фактычна нічога не ведаў, я не чакаў, бо на допытах чэкісты ўвесь час палохалі найстражэйшым прысудам. Але хацелася хутчэй прайсці і гэты этап, каб нарэшце вырвацца з паўгадавых адзіночак і карцэраў, вальней глянучь на неба і звычайных людзей. Будучыня была змрочнай, але я ўжо ведаў, што смяротная кара нядаўна бальшавікамі адменена. Значыць, не расстряляюць, будзе нейкая магчымасць існавання і далейшага змагання з варожым рэжымам. Лёс свой я ж ахвяраваў Бацькаўшчыне, пачынаючы барацьбу, і ведаў, што на судзе чакае мяне “вышка”. Чэка, нягледзечы на абсурднасць і фальшивасць адвінавачанняў, зрабіла ўсё, каб нашае падполле падвесці пад свае драконаўскія законы і караць, як “ворагаў” народа. Я ж на допытах усю адказнасць за падполле браў на сябе і даказваў, што сапраўднымі ворагамі нашага народа з’яўляюцца яны – акупанты, чырвоная чума.

Суда ж чакаў, каб там, перад сябрамі па падполлю і аб'ектыўнымі суддзямі выказаць усю

хлуслівасць і правакацыйнасць абвінавачвання, парушэнне ўсіх законаў і нормаў чалавечай маралі так званым дазнаннем. Хацелася глянуць у вочы сябрам, падзякаваць за ахвярнасць і ад імя паняволенай Беларусі папрасіць прабачэння. Меркаваў, што судзіць будуць разам усё нашае падполле і хоць на судзе змагу пазнаёміца з мужнымі сябрамі, якія кінулі выклік рэжымнаму гвалту, страху і нават смерці ў імя годнасці і незалежнасці Бацькаўшчыны.

Аб савецкіх судовых працэсах, іх законнасці ведаў вельмі мала, а з літаратурных твораў бачылася іншае. І суды, і суддзі былі там не бальшавіцкімі, не чэкісцкімі. Рэальнасць прыходзілася пазнаваць сваім жыццём, сваім выпрабаваннем.

Тыя слова: “Падрыхтавацца на выхад!” яшчэ не гаварылі ні аб чым канкрэтным. Але хвалявацца і чакаць доўга не прыйшлося.

Зноў бразнулі ключы, адчыніліся дзвёры і канвойны спытаў маё прозвішча, дабавіўши:

– Забірайце свае рэчы.

– У мяне іх няма, усё на мне, – адказаў я.

На руках, уразаючыся ў цела, шчоўкнулі кайданкі. Пачулася каманда :

– Вперёд! Не оглядываться!

Ля выхаду і на гэты раз чакаў «чорны воран» з узмоцненым канвоем.

Везлі недзе далёка. Машына рухалася то па асфальце, то трэслася па калдобінах. Падумалася, што вязуць недзе за горад. “Ці не на расстрэл?” – мільгнула думка. Нарэшце “воран” спыніўся, адчыніліся вонкавыя дзвёры, дадзены задні ход і адчынілася мая клетка.

– Выходи! – раздалася каманда. Аказалася, што машына стаяла ўпрытык да дзвярэй нейкай будыніны

са слаба асветленым калідорам. Мяне паставілі тварам да даўно нябеленай сцяны. Праз нейкі час чулася, як правялі яшчэ некалькі чалавек. Канвой перагаворваўся, даючы зразумець, што варта ўзмоцнена. Пры найменшай спробе павярнуць галаву, зрываяўся вокрык:

– Не двигацца!

Я насцярожана лавіў кожны гук, стараючыся зарыентавацца ў сітуацыі, якая судовую не нагадвала, бо будыніна была вельмі запушчанай. Цікавіла, што ж тут павінна адбыцца? Чаму так доўга трymаюць мяне ў гэтым калідоры?

І вось скрыпнулі дзвёры і пачулася:

– Заводите.

Канваіры, штурхаючы аўтаматамі ў спіну, упіхнулі мяне ў залу, дзе стаяў вялікі стол накрыты чырвонай тканінай, а воддалъ сядзелі троє ў цывільным, за спінамі якіх стаялі пяць вайскоўцаў з аўтаматамі. Сярод цывільных я пазнаў Антона Кабака, былога студэнта Ганцавіцкай педвучэльні, якому я даваў заданне стварыць на радзіме – у Маладзечанскай вобласці – падпольную группу і перадаць кірауніку абласнога падполля Загад і інструкцыю Цэнтра беларускага вызваленчага руху. Побач з ім сядзелі двое незнаёмых сімпатычных інтэлігентаў, адзін з бародкай. Яны ўважліва разглядавалі мяне, худога, зашмальцаванага, нябрыйтага. Вонкава яны выглядалі намнога свяжэй. Па ўсім было відаць, што арыштаваныя нядаўна. Я разумеў, што мой выгляд не можа выклікаць сімпатый і шкадаваў, што з такімі вось сябрамі не давялося спаткацца на волі і працаўца на карысць і гонар Беларусі. Цяпер лёс наш вырашаўся зграйай катаў, як і лёс нашай Радзімы.

І хоць злоснымі выкрыкамі канвою

забаранялася разглядваць сяброў, я нема абменьваўся паглядамі і ў вачах іх убачыў смутак і расчараўанне. Пасадзілі мяне крайнім. І па адносінах канвою было бачна, што асноўная іх пільнасць скіравана на мяне.

Пасля невялікай затрымкі, у залу ўвайшло троє ў вайсковай форме. Нам скамандавалі ўстаць. Найстарэйшы з іх, у чыне маёра, заняў месца ў цэнтры, разлажыўшы нейкія паперы. У гэты час, нібы крадучыся, прашмыгнуў яшчэ адзін і сеў у тарцы стала.

Старэйшым было аб'яўлена, што ваенны tryбунал войскаў МУС Беларускай акругі ў складзе старшынствуючага маёра юстыцыі Харытонава і членаў лейтэнанта Кілачыцкага і лейтэнанта Чайко пры сакратары капітане Фінбергу, без удзелу прадстаўнікоў абвінавачвання і абароны, разглядае ў закрытым судовым пасяджэнні справу ўдзельнікаў контэррэвалюцыйнай антысавецкай падпольнай нацыяналістычнай арганізацыі, створанай на тэрыторыі Беларусі з мэтай узброенай барацьбы супроты савецкай улады і адрыву Беларускай ССР ад Савецкага Саюза ў час мяркуемай інтэрвенцыі Заходніх дзяржаў.

Пры гэтым зачытваліся так званыя абвінавачванні па артыкулах 63-1 і 76 УК БССР у адносінах да падсудных удзельнікаў падполья:

Супруна Васіля Рыгоравіча, 1926 года нараджэння, жыхара вёскі Глоўсевічы, Слонімскага раёна, Баранавіцкай вобласці, з сялян-сераднякоў, настаўніка, беларуса, грамадзяніна СССР, беспартыйнага, пісьменнага, нежанатага, у савецкай арміі не служыўшага, несудзімага.

Кабака Антона Канстанцінавіча, 1925 года нараджэння, жыхара вёскі Сачыўкі, Ільянскага раёна,

Маладзечанскай вобласці, з сялян-сераднякоў, студэнта педагогічнага вучылішча, беларуса, грамадзяніна СССР, былога члена камсамола, у савецкай арміі не служыўшага, несудзімага.

Яноўская Сяргея Пятровіча, 1925 года нараджэння, жыхара вёскі Залессе, Ільянскага раёна, Маладзечанскай вобласці, з служачых (бацька настаўнік), служачага-настаўніка, беларуса, грамадзяніна СССР, пісьменнага, былога камсамольца, нежанатага, партызана з лютага 1944 г. да мая 1944 г., у савецкай арміі не служыўшага, несудзімага.

Альшэўская Канстанціна Адамавіча, 1922 года нараджэння, жыхара вёскі Нова-Гута, Ільянскага раёна, Маладзечанскай вобласці, з сялян-беднякоў, беларуса, грамадзяніна СССР, служачага-настаўніка, беспартыйнага, нежанатага, у савецкай арміі не служыўшага, несудзімага.

Пасля зачытання падрыхтаванага абвінавачання (пры гэтым не звярталася ўвага на тое, што ні ў кога з сяброў падполля зброі не выяўлена і ў матэрыялах следства не прыведзена ніводнага факту злачынства) рабілася заключэнне, што на падставе матэрыялаў следства, усе названыя асобы абвінавачваюцца ў злачынствах згодна артыкулаў 63-1 і 76 УК БССР (цывільная здрada савецкай радзіме і антысавецкая агітацыя).

Для праформы і мяркуемага расказяння было прадстаўлена хвіліннае “апошнія слова”. Сябры, прызнаючы памылку, прасілі літасці і дараўання. Маё выступленне абрывалася суддзямі і канвоем, але ўсё ж удалося выказаць няnavісць акупацыйнаму рэжыму і заявіць, што народ наш будзе судзіць іх за злачынствы

і гвалт, а заместа нас на барацьбу за нацыянальную годнасць, правы і свабоду выступяць тысячы новых патрыётаў і будзе жыць Беларусь, яе не задушыць і не паставіць на калені.

Канвой прыкладамі аўтаматаў лічыў мае рэбры, выкryкваючы зневажанні і лаянку. Суддзі пайшлі раіцца. Праз нейкі час быў аб'яўлены “прыгавор”. Ксеракопія «Выписки из приговора» прыкладваецца. Я яе пранёс, хаваючы ад шмонаў-вобыскаў і знішчэнняў праз увесь доўгі тэрмін няволі.

Выписка из приговора

ИМЕНЕМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ
РЕСПУБЛИК

21 ноября 1947 года.
гор. Минск.

ВОЕННЫЙ ТРИБУНАЛ ВОЙСК МВД
БЕЛОРУССКОГО ОКРУГА
В СОСТАВЕ: председательствующего – майора
юстиции Харитонова

Членов: лейтенанта Килочицкого и лейтенанта
Чайко
при секретаре капитане Финберг, без участия
представителей обвинения и защиты, рассмотрев в
закрытом судебном заседании дело по обвинению:

*Супрун Василия Григорьевича, 1926 года
рождения, уроженца и жителя дер. Гловсевичи,
Слонимского р-на, Барановичской области,*

гражданина СССР, беспартийного, грамотного, холостого, в Советской армии не служившего, не судимого.

Кабак Антона Константиновича, 1925 года рождения, уроженца, жителя дер. Сочивки, Ильянского р-на, Молодеченской обл., из крестьян-середников, студента педагогического училища, белоруса, гражданина СССР, быв. Члена ВЛКСМ, в Советской Армии не служившего, не судимого.

Яновского Сергея Петровича, 1925 года рождения, уроженца и жителя дер. Залесье, Ильянского р-на, Молодеченской обл., происходящего из служащих, (отец учитель) служащего, белоруса, гражданина СССР, грамотного, быв. Члена ВЛКСМ, холостого, состоявшего в партизанском отряде с февраля 1944 года по май 1944 года, в Советской Армии не служившего, не судимого.

Ольшевского Константина Адамовича, 1922 года рождения, уроженца и жителя дер. Новая-Гута, Ильянского р-на, Молодеченской обл., происходящего из крестьян-бедняков, белоруса, гражданина СССР, служащего-учителя, беспартийного, холостого, в Советской Армии не служившего, не судимого.

Всех четырёх в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 63-1 и 76 УК БССР, –

ПРИГОВОРИЛ:

Супрун Василия Григорьевича на основании ст.63-1 и 76 УК подвергнуть лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях сроком на двадцать пять (25) лет, с поражением в правах предусмотренных п.п. а, б, в, г, ст. 34 УК на пять лет, с конфискацией принадлежащего ему имущества.

Кабак Антона Константиновича, Яновского Сергея Петровича и Ольшевского Константина Адамовича по ст. ст. 63-1 и 76 УК подвергнуть лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях сроком на десять (10) лет каждого, с поражением их в правах, предусмотренных п.п. а, б, в, г, ст. 34 УК на три года каждого, с конфискацией принадлежащего им имущества.

Защитить в срок наказания предварительное содержание под стражей: Супрун В.Г. с 6 июня 1947 года, Кабак А.К. с 7 июля 1947 года, Яновскому С.П. с 6 августа 1947 года и Ольшевскому К.А. с 16 августа 1947 года.

Приговор окончателен, но может быть обжалован в Военную Коллегию Верховного Суда СССР в течении 72-х часов с момента вручения осуждённым выписки из приговора.

Подлинное за надлежащими подписями

Верно: Председательствующий по делу
Харитонов.

майор юстиции

* * *

Як стала мне вядома пазней, группу з 18 асобаў нашага падполля судзілі ваенныя tryбуналы войскаў МУС 16 – 18.10.1947г. у Баранавічах. Некалькі дзесяткаў не былі выяўлены і не былі арыштаваны.

Пасля tryбунала і так званай “смертнай” камеры, мне давялося праісці турмы ў Мінску, Гродне, Оршы і канцлагеры ў Інце і Варкуце.

Канцлагер

З суроўым Інцінскім краем, заплеценым калючымі дратамі канцлагерных зонаў, нявольна пазнаёміцца давялося ў самым пачатку лета 1948 года, калі з закратаваных “цялятнікаў”, у суправаджэнні славутага лютасцю валагодскага канвою, выгрузілі наш вялізны “палітычны” этап амаль на пустым месцы. Адразу ж прыцягнула ўвагу ландшафтная беднасць краю. Гэта была не тайга і не тундра, а парослая кволымі дрэўцамі шэрая дрыгва. На гарызонце віднеліся нейкія незразумелыя збудаванні і бугры. Нехта прашаптаў: “Шахты”.

Так, гэта былі вугальнія шахты. А недзе ў так названым Паўночным раёне будучага горада Інты размяшчаўся спецлаг №2, куды і кінулі мяне з групай землякоў пасля кароткага каранціна на пятym ОЛПe. Канцлагер гэтыя абслугоўваў суседнія шахты пад нумарамі 4,5,6,7,10, якія размяшчаліся ў адной вялікай

шахтнай зоне, аддаленай ад канцлагера і таксама абнесенай дратамі і варставымі вышкамі. Тут, у гэтых зонах, за калючымі дратамі, пры цяжэрнай ручной працы ў загазаваных мокрых шахтах, у голадзе, холадзе, рэжымных здзеках і страшэннай ізаляцыі ад усяго свету, прайшла ўся мая п а л ы м я н а я маладосць. Каты

сталинскага гарту рабілі ўсё, каб выціснуць з чалавечай істоты і нармальны воблік, і інтэлект, і чалавечую годнасць. Ва ўсім адчуваўся почырк вышканенага садызму. Нават адзіны ліст на волю ў год (пасля – два), праходзіў праз такую цэнзуру, што ад яго (зашмараванага тушшу) часам заставаліся толькі асобныя слова. Рэальных жа шанцаў на тое, што ў такіх умовах магчыма праіснаваць 25 год – не меў ніхто. Але патрэбна было неяк выжываць і захоўваць сваю годнасць. Спрыяць жа гэтаму магла толькі шчырая зямляцкая салідарнасць і падтрымка. Пры найстражэйшым чэкісцкім рэжыме ў нашым канцлагеры была створана падпольная патрыятычная беларуская арганізацыя, якая клапацілася не толькі аб фізічным стане сяброў, магчымай дапамозе пры паступленні землякоў этапамі, але і імкнулася праз

Інта, спецлаг №2
(малюнак з/к Грыцэнкі, 1953г).

гутаркі, святочныя і іншыя мерапрыемствы будзіць нацыянальную свядомасць і патрыятычныя пачуцці ў кожнага беларуса, падтрымліваць духоўна. Мы стараліся супрацьпастаўляць рэжыму і цяжкім умовам сваю згуртаванасць і сілу духу. А гэта – як аказалася – было вельмі важна ў той складанай барацьбе за чалавека, яго выжыванне.

Марудна і аднастайна праміналі доўгія гады няволі. Паэзія была для мяне і духоўной спадарожніцай, і адзінай зброяй, якой працягваў нескароную барацьбу за свае палымяныя пачуцці і святую Беларусь. Рэдка, вельмі рэдка цешылі сэрца пробліскі дробных удачаў – атрыманне з дому ліста ці пасылкі з хлебнымі сухарамі, а між імі некалькі беларускіх газет. Аднак жылі мы ўсе чаканнем і надзеяй. Ды і ў цемру бяздоння прапрываецца часамі праменьчык святла. О! Якое гэта шчасце – адчуваць яго.

Ішоў ужо 1953 год. Нарэшце не стала “бацькі ўсіх народаў”. Падзея гэтая, нібы маланка, сапнула над знямельным краем. Крыху змяніўся рэжым, выслужлівяя “оперы” і “охра” злагаднелі. Не сталі замыкаць баракі, парадзелі канцлагерныя шмоны – вобыскі, можна было без строю праскочыць у сталоўку ці суседні барак, арганізавалася лагерная бібліятэка і інш.

...Вечарэла. З-за зоны вярталіся шахтбudaўскія брыгады. З імі і мне ўдалося пранікнуць у барак, дзе жыў знаёмы украінскі паэт-перакладчык і літаратуразнаўца Грыгорый Парфіравіч Kochur. Як заўсёды, ён сядзеў на сваіх ніжніх нарах з разгорнутай кніжкай. Ветліва прывітаўшыся, прапанаваў мне прысесці. У гэты час брыгадзір, што вярнуўся з-за зоны, нешта шапнуў яму і непрыкметна перадаў нейкую драбніцу. Палажыўшы паперку ў разгорнутую кніжку

і ўважліва прачытаўшы, Кочур, просячы прабачэння, патлумачыў: “Гэта ксіва з Абезі, з жаночага лагера”. Я не зразумеў, і ён даверліва паведаміў, што украінцы праз сваіх давераных людзей за зонай наладзілі таемную сувязь паміж лагерамі праз маленъкія запісачкі – “ксівы”. Пошта такая была вельмі небяспечнай, бо пераносілася з зоны ў зону праз вобыскі. Таму кожная паперка мусіла быць мала прыкметнай, а змест яе – інтymны або сваяцкі, ні ў якім выпадку не палітычны, што пагражала страшнай небяспекай пры правале.

Я ўпрасіў Кочура перадаць у Абезь (якая ад нашага лагера была аддалена недзе за 60 кіламетраў) у сваёй “ксіве” і маю паперку з просьбай паведаміць ці ёсць там нявольніцы з Беларусі? У чарговай сваёй пошце, пасылаючы маю запісачку, ён пэўна паведаміў нешта і пра мяне.

Праз пэўны час украінка – медык – нехта Юлія Луцкая ветліва паведаміла, што беларусак у іхнім лагеры шмат, але найбольш цікавай і прыкметнай асобай з’яўляецца нейкая Геніюш, з якой яна сябруе даўно, але тая зараз працуе ў кар’еры, таму бачацца яны рэдка. Прозвішча Геніюш з такой харектарыстыкай асабліва заінтрыгавала мяне. Прыгадалася кніжка вершаў, выдадзеная нашай цудоўнай паэтэсай Ларысай Геніюш у Празе чэшскай у 1942 годзе, з якой я з захапленнем пазнаёміўся ў акупацыйны перыяд. Запалі ў памяць не толькі шчырыя вершы, але і прывабны здымак аўтаркі. Ведаў я, што жылі Геніюшы недзе за мяжой і ніяк не верылася, каб лёс мог закінуць іх у гэты жахлівы “рай”.

Праз сяброўскую перапіску з шаноўнай Ю.Луцкай, у адной з яе “ксіваў” я атрымаў і вестку ад

загадкавай Геніош. Запіска была напісана дробным размашыстым почыркам. Так! Гэта была Ларыса Геніош. Яе вестка пачыналася словамі: “Цікава, хто адважыўся ў гэтым дзікім, праклятым людзьмі краю, дзе дрэмлюшь ільвы і пануюць гіены, успомніць маё імя?” Далей коратка згадвала аб сабе, паведамляла, што ёсьць і іншыя беларускі. Зазначала, што памятае і аб правакацыях, але рада вестцы ад землякоў. Мова запіскі сведчыла аб высокім інтэлекце і патрыятызме аўтаркі.

Мне такое знаёмства несла вялізны зарад цікавасці і хвалівання. Хацелася не ўпасці тварам у бруд, а на псіхіку ціснуў аўтарытэт апаненткі і мая прадузятая юначая сімпатыя да яе. Як ніколі раней, я адчуў сціпласць жыццёвага вопыту. У кароткай запісачцы ў адказ патрэбна было выказаць так шмат і дастойна. Хвалівала і тое, што імя маё нікому невядома, і што ў жыцці выконваць давялося адказную справу, і што ўпершыню трэба трymаць экзамен перад такім аўтарытэтам, тым больш, жанчынай, знаёмствам з якой вельмі даражыў. У дадатак да ўсяго – я выконваў даручэнне сяброў, якія чакалі навін.

Фактычна ўсё атрымалася на многа прасцей і лягчэй, чым я думаў. Шаноўная Ларыса Антонаўна ўмела трymаць свой гонар, але і паважаць другіх, разумець іх. Умелай дыпламатычнай манерай яна лёгка збліжала нашы адносіны. Размаўляць з ёю было не толькі прыемна, цікава і лёгка, але і захапляюча. Духоўнай цеплынёй надзяляла яна свае весткі і вершы. Яны былі шчырымі і эмацыянальнымі.

“Ксівы” нашы ляцелі ў два бакі, запаўняючы духоўную пустэчу, якая балюча раніла сэрцы. Бо нават у страшэнных умовах няволі і рэжымнага здзеку,

прырода чалавека, яго
пачуці і інстынкты
працягваюць існаваць
хоць прытулена.
Хочацца некаму
дарыць цяплыню і
пяшчоту, хочацца
адчуваць, што ты
некаму патрэбны і
блізкі. Асабліва востра
адчуваеш гэта ў
маладосці, у часіны
працяглай і
безнадзейна змрочнай
адзіноты. Цудоўная
неабходнасць жаночай
блізкасці, духоўнага
кантакту ўпарты
напамінае аб сабе.

Са знаёмствам з
Ларысай Геніюш –
чалавекам высокай
патрыятычнай і
духоўнай маралі –
удасканальваліся
некаторыя асабістбыя
якасці харектару,
хацелася цягнуцца да новых высот,
расці духоўна. Маленькія па памеру, але магутныя па
каларыту і тэмпераменту яе весткі неслі за калючы дрот
тую цеплыню, якой так не хапала душы больш за шэсць
нявольніцкіх год. “Ксівы” чакаліся, як палымяны
сустрэчы найбліжэйшых сяброў па жыщёвых шляхах.

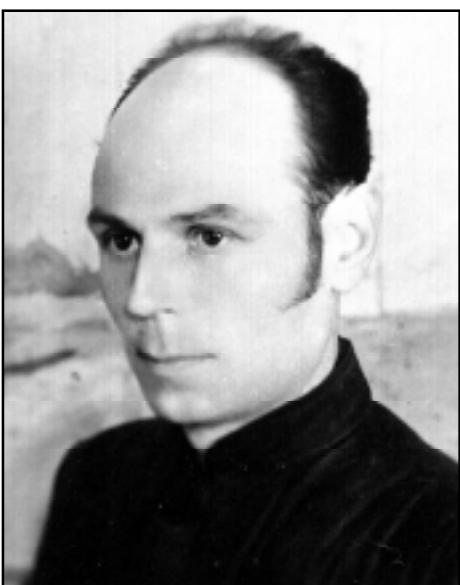
Здымак Ларысы Геніюш з надпісам,
дасланы з Абезі.

Не заўсёды, праўда, яны былі ласкавымі, прабіваліся і калючкі. Характар Ларысы Антонаўны быў стракаты і крыху занослівы. Яна не любіла падпарадкоўвацца, балюча ўспрымала заўвагі, без якіх палітычнае сяброўства немагчымае.

Мы ні разу не бачыліся. Я ў сваім уяўленні маляваў яе ідэалам немаладой ужо жанчыны, прывабнай і мужнай змагаркай. Аб гэтым гаварылі мне яе цудоўныя вершы, якія я стараўся захаваць на памяць, як і нешматлікія падарункі, перасланыя тым самым шляхам. Амаль усё гэта ўдалося зберагчы, хоць перапісаны сваёй рукою, што дыктавалася складанасцю ўмоваў. Было гэта пераважна інтymнай справай, хоць і заснаванай на палітыка - патрыятычным грунце. У тых умовах ніхто з нас не думаў, што ўсё гэта калі-небудзь будзе цікавіць кагосьці іншага.

У канцы 1954 года, магчыма, па даносе “стукачаў”, мяне адзіночным этапам закінулі ў запаллярную Варкуту, у канцлагер, які размяшчаўся ў Паўночным раёне. “Ксівы” сюды далянець не маглі, ды і ўмовы рэзка адрозніваліся. Адаптавацца да якіх заўсёды складана, tym больш у канцлагеры і запаллярнай зімой. Пачынаць знаёмства з новым месцам прыйшлося з працы ў адкрытых кар’ерах вечнай мерзлаты. Акрамя лютага рэжыму, новымі штодзённымі спадарожнікамі сталі кувалда, жалезны клін, саракаградусны мароз, цынга, зусім незнёмае асяроддзе і цудоўнае палярнае ззянне. Першыя месяцы было нязносна цяжка і адзінока. Але час ішоў, палітычная адліга дайшла і да запаляр’я. Мякчэй рэжым і ў нашым канцлагеры. Я змог прыгледзецца да наваколля, знайсці землякоў, пазнаёміцца з

кантынгентам,
акліматызывацца.
Сустрэў тут шмат
ц у д о ў н ы х
б е л а р у с к і х
патрыётаў, у
а с н о ў н ы м
с т а р э й ш а г а
пакалення. Асабліва
хацелася б
адзначыць доктара
Глеба Багдановіча
(усе ласкава
называлі яго доктар
Глебка) і Янку
Багдановіча –
абодва з Вільні, – святара айца Баслыка недзе з
Полаччыны ды іншых.

Адзін з першых здымкаў у Варкуце. 1955г.

Ужо ў канцы 1955 года мне дазволілі (па хадайніцтву прадпрыемства – мантажнага ўчастка №16 трэста “Ленпромэнерга-мантаж”) у рабочую зону хадзіць па пропуску. За калючым дротам тут давялося засвоіць шэраг спецыяльнасцей, якія і ў пазнейшыя гады дапамагалі зарабляць на кавалак чорнага хлеба.

Вяртанне ў Слонім

16 чэрвеня 1956 года, згодна пастановы Вярхоўнага Савета СССР, я быў вызвалены з няволі са зняццем судзімасці і атрымаў дазвол вярнуцца на Бацькаўшчыну. Для таго, каб крыху прыапрануцца і памяняць вонкавы выгляд, прыйшлося некалькі

месяцаў папрацаваць у ранейшай арганізацыі ў якасці інжынера па планаванню і нарміраванню. Разам з участкам пераехаў у Кожву (пас. Сасноўка) Пячорскага раёна Комі АССР – гэта значна паўднёвей Варкуты. Але Беларусь клікала і днём, і ноччу. На чужыне, нават на волі, жыць я не змог. У снежні 1956 года вярнуўся ў

Л.Бялевіч і М.Чыгрын - адпачынак на інцінскай траве. 1956г.

Слонім, дзе адразу і быў узяты на спецулік і пад строгі нагляд спецслужбай. Працаваць па ранейшай спецыяльнасці было забаронена, вучыцца – таксама; уладкаваўся на будаўніцтва, дзе і адпрацаваў каля 25 гадоў у розных арганізацыях.

На ўсіх кватэрах, дзе давялося жыць, устанаўліваліся падслушоўваючыя ўстройствы (аб чым стала вядома пазней).

Пра паэзію можна было ўспамінаць толькі падпольна. А сэрцу хацелася жыць для Беларусі. Цяжкая будаўнічая праца духоўна зусім не

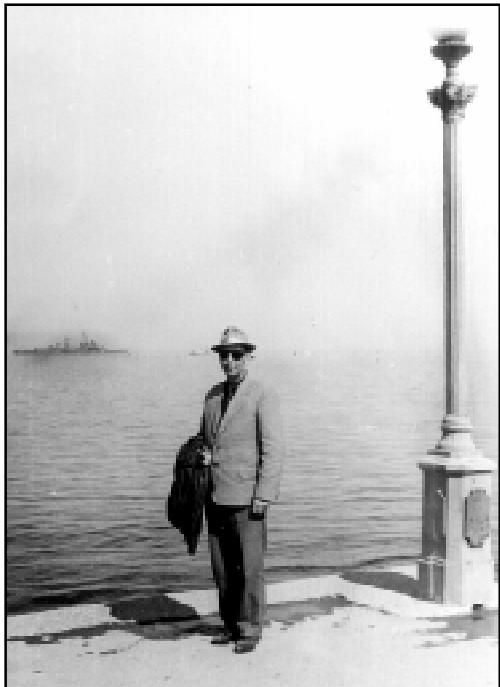
задавальняла, хоць быў і нейкі рост, складвалася сям'я. Каб даць нейкую аддушыну сэрцу, працуочы на будаўніцтве, я з 1963 года ўвесь паслярабочы час аддаваў археалагічным і краязнаўчым даследаванням роднага краю, цесна супрацоўнічаючы з Беларускай акадэміяй навук. Было выяўлена і абследавана больш за 200 археалагічных помнікаў і аб'ектаў розных гістарычных эпох.

Справаздачы штогодна здаваліся ў Архію Інстытута гісторыі АН. А ўпятай зрэдку ўсё ж пісаліся вершы і павышалася адкуацыя, бо нават савецкія дакументы ўлады вярнуць мне адмовіліся. Усё ж у 60-я гады ўдалося закончыць афіцыйную сярэднюю школу, а ў 1969 годзе – Мінскі педагогічны інстытут, гістарычны факультэт. Працаваць жа па спецыяльнасці зноў не дазволілі і, наогул, вымусілі пакінуць Беларусь, нічым не аргументуючы праследаванні. Нейкі час давялося пражыць у Алушце (Крым), а затым пераехаць у Брэст, дзе ў 1968 і 1969 гадах працаваў старэйшым навуковым супрацоўнікам па помніках у Брэсцкім абласным краязнаўчым музее.

Вярнуўшыся ў Слонім, зноў прыйшлося туляцца па розных будаўнічых арганізацыях, зарабляючы на пражыццё сям'і, і ўсё ж працуочы над сабранымі

Федзя Даўгач - адзін з лепшых сяброў згуртавання землякоў.

На Чорным моры - Феадосія, 1967г.

быць і размовы. Толькі ў канцы

80-х так званая “перабудова” ўнесла свае карэктывы ў палітычнае жыццё краю. Стала крыху вальней, з’явілася надзея і на цэнзурныя паслабленні. Параіўшыся з паважанай Данутай Бічэль – Загнетавай, я выслаў у “ЛіМ” згадкі аб таемнай канцлагернай перапісцы з Ларысай Геніюш і падборкі нашых тагачасных вершаў. Нарэшце, больш чым праз паўгода маўчання, галоўны рэдактар “ЛіМа” Анатоль Вярцінскі адважыўся, насуперак цэнзурным традыцыям, 3 лютага 1989 года надрукаваць гэты вялікі матэрыйял. Быў гэта не толькі мой пераможны паэтычны прарыў на старонкі друку, але і сенсацыйны

гістарычны мі
матэрыяламі, якія
захоўваліся
сям’ёй. Сёе-тое з
краязнаўчых
публікацый
прапрывалася ў
друк – “Помнікі
гісторыі і
культуры
Беларусі”,
“Беларусь”,
“Беларускія
старажытнасці”,
газеты, а пра
паэзію, тым
больш
канцлагерную, у
тыя змрочныя
часы не магло

штрых да разняволення беларускай палітычнай паэзii.

З 1986 года – я на пенсii. З'явілася магчымасць больш увагi ўдзяліць творчай працы, падсумаванню сабранага матэрыялу. У чэрвені 1989 года з дапамогай Алега Лойкі ў выдавецтва “Мастацкая літаратура” быў здадзены першы зборнік вершаў “Крык”. Але друкаваць яго праз пару год Леанід Дайнека – загадчык аддзела паэзii – адмовіўся без тлумачэння прычын. Толькі з прыходам на ту ж пасаду Леаніда Дранько-Майсюка, зборнік у 1993 годзе ўбачыў свет. У 1994 годзе “Самвыдатам” быў надрукаваны другі зборнік вершаў “Рэха абуджаных дзён”. І ў тым жа 1994 годзе выдавецтвам “Полымя” выдадзена кніга даследаванняў і меркаванняў “За смую часу”. Магчыма, такому ўдаламу прарыву (які на гэтым і абарваўся) спрыялі шматлікія публікацыі маіх твораў у беларускім кліўлендскім (ЗША) часопісе “Полацак”.

Зноў на Слонімшчыне
(снежань 1956г.)

* * *

**СТАРШЫНІ ВЯРХОЎНАГА САВЕТА РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ**
Спадару ШУШКЕВІЧУ СТАНІСЛАВУ
СТАНІСЛАВАВІЧУ

Ад Супруна Васіля Рыгоравіча
1926 года нараджэння, беларуса,
жыхара г.Слоніма вул. Брэсцкая, 103/б
кв. 26 – былога вязня сталінскіх
канцлагераў

У 1947 годзе я быўсхоплены пераапранутымі
кэдэбістамі з баранавіцкага абласнога аддзела, калі
ішоў у школу роднай вёскі, дзе працаваў настаўнікам.
Пасля 6 месяцаў адзіночак, карцэраў і катаванняў у
баранавіцкай і мінскай следчых турмах, засуджаны
ваенным трывбуналам войскаў НКУС Беларускай
акругі на 25 год зняволення і 5 год пазбаўлення правоў.
Абвінавачаны ў арганізацыі і кірауніцтве беларускім
падпольным ідэалагічна – патрыятычным рухам на
тэрыторыі былых Баранавіцкай, Брэсцкай, Пінскай і
Маладзечанскай абласцей (асобных раёнаў),
скіраваным супраць сталінска – берыеўскага рэжыму і
антыхалавечай, антынацыянальнай дыктатуры. Пры
гэтым ніякіх актаў насілля ці сабатажу не
прад'яўлялася. Была арыштавана значная група
настаўнікаў і студэнтаў.

Адбыў больш за 9 год у турмах Баранавіч,
Мінска, Гродна, Орши і ў канцлагерах Інты і Варкуты.

У 1956 годзе Камісіяй Вярхоўнага Савета СССР

вызвалены са зняццем судзімасці і вернуты на Радзіму. Але тут праследавані працягваюцца вось ужо 35 год. Я быў пазбаўлены права працеваць па спецыяльнасці, а толькі на цяжкіх фізічных работах (па загаду сакратара райкама партыі Ядыкіна).

Даўно няма Сталіна і Берыі, няма і іх таталітарнай імперыі, а я – ахвяра генацыду – усё яшчэ застаюся бяспраўным і “ворагам” за тое, што шчыра любіў Беларусь і за вызваленне яе кінуў на алтар змагання сваю маладосць і жыццё.

Колькі ж яшчэ будуць мяне праследаваць сталінцы?

Пісаў у Вярхоўны Савет (Камісіі па правах ахвяр палітычных рэпрэсій), у пракуратуру Рэспублікі – глуха. Няўжо не рэабілітуюць? Няўжо рэжым, супраць якога я змагаўся, жыве, і стаўленнікі Цанавы яшчэ не пайшлі на пенсію? Крыўдна і балюча за Беларусь.

Калі можна, памажыце ў рэабілітацыі і выданні зборніка лагерных вершаў у выдавецтве “Мастацкая літаратура” – ляжыць з 1989г.

21.12.1991г. З павагай і ўдзячнасцю –
Васіль Супрун

Шлях да выдання маёй першай кніжкі.

Складаным і цяжкім быў шлях да Беларусі, да чытача тых вершаў, якія ўвайшлі ў мой першы паэтычны зборнік “Крык”. Пісаліся ж тыя творы ў асноўным за калючымі дратамі бальшавіцкіх

канцлагераў Інты і Варкуты, пісаліся, як кажуць, кроўю сэрца. Таму тэма іх: жахі няволі і балочы сум па роднай Беларусі і распятай на кратах маладосці. Многае з напісанага на турэмных і канцлагерных этапах і нарах сцёrlася з дыравай памяці зэка, не вырвалася на волю, бо запісаць і пераслаць на Бацькаўшчыну ўдалося нямногае. Ды хто думаў тады, што радкі тыя калісьці змогуць пабачыць свет? Проста сэрца не магло маўчаць, не магло змагацца нема. І былі гэта не гукі пакоры, а раздзіраючы душу крык з завязаным ротам.

Прайшоўшы праз гады няволі, бясконцыя канвойныя этапы і шмоны-вобыскі, вершы тыя затым па некалькі разоў перапісваліся і хаваліся ў розных месцах ад людскога вока, як самая небяспечная зброя ці страшная тайна, хаваліся, як балочая памяць пакутнай маёй маладосці, якая аднак у чалавека бывае адзін толькі раз і помніцца ўсё жыццё, хаваліся дзесяткамі год. І толькі ў самым канцы 80-х, амаль праз сорак страшных савецкіх год, можна было адважыцца на іх пошуку і рассакрэчванне. Так званая “гарбачоўская перабудова”, асцярожна мяняўшая пераацэнку каштоўнасцей, вяртала надзеі, будзіла доўгачаканую веру.

У мастацкім перыядычным беларускім друку пачалі праскокваць асобныя ластаўкі блізкага прадвесня. Па-свойму моднымі становіліся раней забароненныя пробліскі праўды і волі. Абвастрыўся попыт на вершы быльых ахвяраў камунізму. На старонкі перыёдкі паступова выходзілі і творы Ларысы Геніюш, якая памерла, не дачакаўшыся волі.

Карыстаючыся гэтай палітычнай адлігай, я, парайушыся з паэткай Данутай Бічэль, у канцы 1988 года адаслаў у рэдакцыю газеты “Літаратура і

мастацтва” вялікую падборку вершаў Ларысы Геніюш і сваіх – з нашай таемнай канцлагернай перапісکі. Гэта была мая першая, хоць і рызыкоўная спроба прарвацца ў савецкі друк са сваім болем і пратэстам. Першыя (хоць друкавацца ў беларускай несавецкай перыёдцы пачаў яшчэ ў 1943 годзе) вершы тыя ў рэдактарскім стале Анатоля Вярцінскага праляжалі паўгода, прынёсшы нямала хваліванняў і расчараванняў. Нарэшце, калі ўжо чаканне змянілася трывожнай абыякавасцю, у “ЛіМе” на ўвесь разварот былі змешчаны мой кароткі допіс пра таемную канцлагерную перапіску з Ларысай Геніюш, амаль усе яе і мае дасланыя вершы. Відаць, уражанне зрабілі не толькі вершы, але і смелы ўчынак самога рэдактара, які ўпершыню адважыўся прарваць маўчанне кратаду. Да гэтага мне здавалася, што вершы мае, як і многіх іншых, з-за сваёй мастацкай якасці, прыносяць культуры беларускай менш карысці, чым глуму. Но ў так званай паэзіі нашай больш смецця, чым зярніят, здольных узысці і прынесці карысць народу. Аказалаася, што і сярод смецця трапляюцца зярніткі, што часамі будзяць сэрцы.

Праўда, афіцыйная крытыка нібы не заўважыла публікацыі. Магчыма, яна была аглушана нечаканасцю. Толькі шчыры артыкул Яўгена Лецкі прарваў напружанне словамі: “Хіба можа пакінуць абыякавым, не ўзрушыць сваім болем і сваёй узвышанай мужнасцю лагерная перапіска Ларысы Геніюш з Васілём Супруном. Не ўсіх, выяўляеца, зламаў, паставіў на калені сталінізм... Падборка лагерных вершаў, не пабаюся перабольшання, – паэтычная з’ява года...”

Затое ў мой адрес пасыпаліся лісты ад знаёмых і

незнаёмых людзей. Напісаў і былы сябра, паэт-слонімец прафесар Алег Лойка. Ліст яго абнадзейваў і пераконваў мяне ў перспектыве публікацыі.

Выйшаўшы з-за дроту, я больш не пісаў рэзыкоўных вершаў і, наогул, паэзію памяняў на даследчыцкую гістарычную і археалагічную працу, якая запоўніла такую балючую нішу ў сэрцы. Пісаць было небяспечна. Пільны нагляд спецслужбаў, падслушоўванне і падсоўванне правакатараў, вымушалі адказвашца ад прызвання. Маўчаць. Рэдкія спробы зноў нагадвалі падполле, і праходзілі дзесяцігоддзі. Многае знішчалася ў чарнавіках, бо палітычныя матывы не адступалі. А гэта зноў канцлагер.

І вось, пры сустрэчы з Алегам Лойкам, я даведваюся, што ён рыхтуе да друку канцлагерныя вершы наваградскага паэта Самсона Пярловіча. Рыхтуе невялічкі зборнік, гэтым падштурхоўваючы мяне на жаданне паспрабаваць выдаць і свае канцлагерныя вершы, якія мне яшчэ патрэбна было сабраць і апрацаваць. І я даў згоду папрацаваць у гэтым напрамку. Гэта была вясна 1989 года. Былы таталітарны рэжым хістаўся, але ўладу заўзята трymалі ў сваіх руках былья партакраты. Ад іх жа можна было чакаць самага непрыемнага і гвалтоўнага. Ды людзі ўжо ўдыхнулі глыток надзеі і свабоды, пранеслася вестка Народнага фронту. Падзеі змяняліся хутка і вельмі хацелася паспесь за імі.

Я паспешна збіраў тое, што падпадала пад руку з напісанага за дротам, рабіў зборнік, дабаўляў навейшае. Усё рабілася наўздагад, без належнага ведання і дэталёвой апрацоўкі. Алег Лойка сказаў, што зборнік С. Пярловіча ўжо практична падрыхтаваны і ён мае намер здаць яго ў выдавецтва “Мастацкая

літаратура” пад план 1991 года, а магчыма нават 1990-га. У чэрвені 1989 года я аддаў Алегу Антонавічу свой перадрукаваны на машынцы зборнік з заявай на імя дырэктара выдавецтва. Заставалася чакаць. Прадмову абяцаў напісаць сам Алег Лойка, ён жа абяцаў рэдагаванне і хадайніцтва.

Пацягнуліся марудныя тыдні і месяцы. Пачаўся чаканы 1990 год, а вестак ніякуткіх. Хваляванне ж нарастала, – першая свая кніжка! Зразумець усё гэта зможа толькі той, хто сам перажыў такое.

Вершы ж тыя пісаліся калісьці не для друку, ды яшчэ пры камуністычнай цэнзуры. Таму было з-за чаго хвалявацца. Але хацелася верыць у цуд. І вось у сакавіку атрымліваю квіток на паштовую бандэроль. Думалася рознае, але распакаваўшы бандэроль, рукі апусціліся. З выдавецтва вярнулі першы экзэмпляр майго рукапісу, з абыякай, зусім незразумелай рэцэнзіяй рэдактара Хв. Жычкі і строгім прыгаворам загадчыка аддзела паэзіі Леаніда Дайнекі: “Азнаёміліся з Вашым рукапісным зборнікам вершаў “Крык”. На жаль, у такім выглядзе мы не можам яго прыняць да выдання. Рукапіс вяртаем.” Пры гэтым не ўспаміналася ні прычына, ні матывацыя, ні магчымасць дапрацуўкі. Звычайны беспадстаўны адказ. Праўда, у рэцэнзіі згадвалася, што шрыфт не зусім беларускі і папера пажадана каб была большага фармату (на некалькі міліметраў), хоць фактычна папера адпавядала выдавецкаму “ГОСТу”. З усяго было зразумела, што зборнік выдавецкіх партакратав не задавальняў. Сапраўды, ён адкрыта ганьбіў іх ідэалогію, аснову іх праклятай народам маралі. На старонках рукапісу рэцэнзентам падкрэслены амаль усе слова тыпу: “Пагоня”, “каты”, “канцлагер”, “кайданы”, “стогн”,

“гвалт” і інш.

А палітычнае жыццё на Беларусі тапталася на месцы, хісталася, і цяжка было ўгадаць, куды нахіліцца і рухне гэтая гнілая здань народнай катоўні. Пад руінамі якой мог апынуцца і аўтар са сваім зборнікам, так і не сказаўшы людзям аб сваім болю і шчырай любові да роднай Беларусі. Ды вельмі ж хацелася сказаць, хацелася, каб зборнік пабачыў свет, каб сціплыя дакументы часу і пакутай загаварылі.

Нанова перадрукаваўшы зачырканы зборнік і крыху дававіўшы іншых вершаў, я на гэты раз вырашыў сам завезці рукапіс і асабіста пазнаёміцца з аўтарытэтамі выдавецкіх бюракратаў. Пры гэтым перачытаў іх паэтычныя зборнікі, нібы мераючы сілы. Здаючы Дайнеку рукапіс, я папрасіў аўтограф на яго апошняй кніжцы паэзіі, пры гэтым вельмі прасіў пасадзейнічаць выданню майго сцілага зборнічка, хоць па-за планам. І ўсеўладны гаспадар паабязаў, намякнуўшы на складанасці, якія, аднак, залежаць у асноўным ад яго.

Вярнуўся з Менску я з кволай надзеяй на поспех. Ды верылася, што ўсё ж не ўсе бюракраты каменныя. Але закончыўся 1990-ы, пачаўся 1991 год. Ход палітычных падзеяў абяцаў пацяпленне. У беларускай літаратуре ўсё актыўней праскоквалі матэрыялы рэалістычнага зместу. І яны абнадзейвалі, акрылялі. Я некалькі разоў ездзіў у выдавецтва, але безвынікова, пісаў лісты, прасіў, даказваў. А зборнік ляжаў нерухома. Нават аднойчы зусім знік, і ніхто не ведаў куды. Знайшлі не адразу. Яго закінулі ў стос забракаваных прац, якія належалі вяртанню аўтарам. Зноў пачалася язда і хадзьба па начальнству. А Дайнека заявіў, што да 1995 года зборнік не можа нават

Сябры Слонімскага літаб”яднання. 1991г.

разглядацца. Гэта быў 1992 год, Беларусь стала незалежнай дзяржавай, але ўлада засталася ў руках партакратоў. І мой “Крык” безнадзейна валяўся абыдзе.

Пры аказіі ўдалося аўтарскі 3-ці экземпляр перадаць за мяжу, у рэдакцыю часопіса “Полацак”, што выдаваўся беларусамі ЗША ў Кліўлендзе.

Туды ж былі перададзены і іншыя матэрыялы, якія на Бацькаўшчыне не маглі быць надрукаваныя. У tym жа 1992 годзе “Полацак” пачаў публікацыю і нарыйсаваў, і вершаў, аб’ явіўшы збор сродкаў на выданне зборніка “Крык” за мяжой.

У адчай прыйшлося напісаць скаргу на імя Старшыні Вярхоўнага Савета Станіслава Шушкевіча. Што дапамагло, сказаць цяжка, ці публікацыі за мяжой, ці скарга ў Вярхоўны Савет? Але з Міністэрства (Дзярждуму БССР) быў атрыманы ліст наступнага зместу: “Наконт Вашага ліста Старшыні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь т. Шушкевічу С.С. паведамляем, што выдавецтва “Мастацкая літаратура”

запланавала на 1993 год выпуск калектыўнага зборніка “Тры галасы з бяздоння”, аўтарамі якога з’яўляюцца аб’яднаныя адным лёсам С.Пярловіч, С.Новік-Пяюн і Вы”. Зборнік планаваўся агульным аб’ёмам да 6 аркушаў. Здадзеная ў выдавецтва мая кніжка мела больш за 4 аркушы. Азначала, што ўсе нашы матэрыялы рэзалися напалову і згодна адбору таго ж Дайнекі. Не згаворваючыся, мы ўсе выказалі нязгоду, дабіваючыся асобных выданняў. І пасля настойлівых і працяглых хадайніцтваў, у снежні 1992 года мной быў падпісаны Выдавецкі дагавор на выданне ў 1993 годзе зборніка “Крык” у крыху скарочаным аб’ёме – 4,17 аркуша. Дапамагла ўсяму замена рэдактара.

Кніжка вельмі расчараўвала мяне фарматам. Прыйшлося нават напісаць у выдавецтва абуразальны ліст. Але было ўжо позна. Скупым аказаўся і наклад – 1200 паасобнікаў. Цешыла толькі трапнае афармленне вокладкі мастаком А.Афанасенка. Мая шчырая падзяка С.Андраяку і Л.Дранько-Майсюку за іх чулую падтрымку і сяброўскую дапамогу ў выданні гэтай шматпакутнай першай маёй кніжкі. Дзякую ўсім, хто спрыяў гэтаму і асабліва шаноўнаму Алегу Лойку.

Жаль толькі, што кніжка ў кнігарні Слонімшчыны не папала, ад яе, па ўказцы партакратычных уладаў раёна, гандаль адмовіўся. Пранікла яна толькі ў бібліятэці ў вельмі абмежаванай колькасці. Асобныя экземпляры завезеныя з Менска і іншых гарадоў прыватна. Да чытача Слонімшчыны шлях застаўся сапраўды цярністым, бо аўтар пісанейшаму застаецца нерэабілітаваным і пад узмоцненым наглядам спецслужбаў.

Усе водгукі крытыкі і грамадства на кніжку
“Крык”—станоўчыя
(А.Лойка – ў “Полымі”, А.Марціновіча – у
“ЛіМе”,
Т.Трафімчык-Дунай – у “Нашым слове” і інш.)

Адна з выдвецкіх удачаў

Памятаю, будучы ў Менску па сваіх справах, я завітаў у Акадэмію навук, дзе тады месціўся Скарнынаўскі цэнтр, з надзей сустрэцца з Генадзем Каханоўскім, з якім быў крыху знаёмы па лістуванню. На гэты раз мне пашанцевала. Ён быў на сваім месцы, хоць звычайна працаваў у Маладэчне – дома. Ветліва сустрэўшы мяне амаль на выхадзе з кабінета і спяшаючы на цягнік, ён папрасіў прарабачэння, бо зазваніў тэлефон. Падняўшы трубку, жартуючы ён перад кімсці апраўдваўся, прыводзіў нейкія аргументы і затым назваў маё прозвішча. Я не сачыў за зместам гутаркі і не разумеў, у чым справа. Развітаўшыся па тэлефоне, ён патлумачыў, што званілі яму з краязнаўчага аддзела выдавецтва “Полымя” і настойліва прасілі па ранейшай дамоўленасці тэрмінова рыхтаваць матэрыялы на краязнаўчую тэму для выдання кніжкі, якую ёсьць магчымасць уключыць у выдавецкі план на наступны – 1994 год. Мне ж паведаміў, што ён працуе над іншай тэмай і дадзеную магчымасць выкарыстаць не гатовы. Пацікавіўся – ці не згодзен я пазнаёміцца з супрацоўнікамі згаданага выдавецтва і, магчыма, дамовіцца аб надрукаванні

кніжкі.

Такая нечаканасць неяк аглушыла мяне, тым больш, што выдання свайго паэтычнага зборніка я з вялікім цяжкасцямі дабіваўся больш за тры гады і толькі праз Вярхоўны Савет (С.Шушкевіча) змог гэтую праблему зрушыць з месца. А тут усё вырашалася неяк вельмі проста. Праўда, матэрыялы для такой кніжкі ў мяне не былі падрыхтаваны, яны былі напісаны, а некаторыя нават друкаваліся. Але іх патрэбна было сістэматызаваць і неяк дапрацоўваць. Я ў разгубленнасці не верыў у рэальнасць задумы. Але ён угаварыў абавязкова пад'ехаць у выдавецтва і падсказаў адрас. Гэта было ў тым жа даме на праспекце Машэрава, 11 – дзе размяшчалася і выдавецтва “Мастацкай літаратуры”, толькі на чацвёртым паверсе.

Сам Генадзь вельмі спяшаўся, і мы развіталіся. Для мяне такая нагода і пратэкцыя значыла вельмі шмат. Выдавецтва я знайшоў без складанасці. І сустрэлі супрацоўнікі вельмі прыхільна і з цікавасцю. Рэдактар краязнаўчага аддзела Валянціна Іванаўна Дрозд і загадчыца рэдакцыі Людміла Іванаўна Круглова аказаліся цудоўнымі людзьмі і спецыялістамі.

Крыху пазнаёміўшыся, дамовіліся, што ў хуткім часе я прывязу наяўны матэрыял для кніжкі і разам ўзгоднім, што можа быць уключана па плануемай тэматыцы. Я прызнаўся, што такое выданне даводзіцца рыхтаваць упершыню і не зусім арыентуюся ў выдавецкіх патрабаваннях. Але супрацоўніцы мяне супакоілі і паабяцалі дапамагчы. Іх цікавіла ў першую чаргу навуковасць і папулярнасць матэрыялаў. Прасілі захапіць усё з напісанага – каб можна было адабраць. Аб’ём не лімітаваў. Пасля такой кампетэнтнай і зацікаўленай гутаркі, я паверыў у магчымасць выдання

кніжкі. Тым больш, што напісана за час краязнаўчых і навуковых даследаванняў мною было нямала. Цяпер патрэбна было самому адабраць, дапрацаваць і сістэматызаваць тое, што можна паказаць выдавецтву. А гэта была немалая праца. Тэрмін жа заставаўся вельмі абмежаваны выдавецкім планам. Заманлівая перспектыва прыбаўляла энэргіі і хацелася паспець, каб не страціць такі цудоўны шанец. Супрацоўнікі ж аднесліся надзвычай спачувальна і спрыяльна.

Праз нейкі тыдзень ці крыху больш я быў у выдавецтве з вялікай папкай артыкулаў і нарысаў, разумеючы, што далёка не ўсё можна друкаваць пад адной вокладкай. Але сур'ёзна праца ваць над такой грудай тэмаў не было магчымасці і часу. Супрацоўнікі выдавецтва з цікавасцю перагледзелі ўсё, распытваючы пра дэталі аўтарскіх задумаў. Бо былі сярод сур'ёзных тэмаў і газетныя накіды, часопісныя папулярныя артыкулы, з якімі не варта было нават знаёміцца і марнаваць час. Збольшага ўсё было адсартавана і мне дадзена заданне падрыхтаваць абагульняючы ўступны артыкул, падабраць ілюстрацыі і магчымую назну кніжкі. А рэдактар – шаноўная Валянціна Дрозд – згадзілася пазнаёміцца з адабраным матэрыялам і, магчыма, зляпіць нешта суцэльнае, краязнаўчае. Па ўсім адчувалася, што праца гэта складаная і немалая. Але яна, заручыўшыся майм даверам і згодай, адчувала і ўжо прадбачыла, што матэрыялу дастаткова для неблагой кніжкі. Прасіла толькі часцей наведвацца для ўзгаднення магчымых пытанняў і прадстаўлення здымкаў і ўступу.

Ужо пры чарговай сустрэчы намі былі ўзгоднены контуры будучага выдання, падключаны мастакі-афарміцелі і было бачна, што рэдактар

прыкладзе ўсе сілы і здольнасці, каб кніжка атрымалася. Усё гэта рабілася ў тэмпе, але з вялікім замілаваннем і шчырасцю. Я не ведаў тады, што Валянціна Іванаўна збіралася змяняць працу і можа таму старалася хутчэй закончыць рэдагаванне маёй кніжкі “За смугою часу”, якая была выдадзена ўжо ў 1994 годзе.

Выдавецтва нават у той зменлівы час адважылася надрукаваць яе вялізным дзвесяцітысячным тыражом. Дзякую шчыра ўсім, хто спрыяў і дапамагаў у tym, што кніжка пабачыла свет, дзякую! Жаль, што шаноўны Генадзь Каҳаноўскі – доктар гістарычных навук, аўтар уступнага артыкула і ініцыятар гэтай удачы – не змог пабачыць гэтае выданне. Смерць абарвала яго жыццё ў росквіце творчых сілаў.

Пры гэтым хачу адзначыць, што ў згаданае выданне ўключаны далёка не ўсе наяўныя навуковыя і папулярныя мае напрацоўкі. У першую чаргу хацелася, каб праішла праз друк хоць частка тых матэрыялаў, што былі падрыхтаваныя для хронікі “Памяць”. Яны ўжо некалькі гадоў валяліся ў архіве так званага рэдактара і маглі згубіць аўтарства, што ў маёй практыцы адбывалася не аднойчы. Такі быў час.

Людзі прыходзяць і адыходзяць, а плён іх працы застаецца і напамінае новым пакаленням, што для гэтага варта жыць і працаваць.

Аб выданні кнігі “Жыць для Беларусі”

Нататкі аўтара

У самым пачатку 1994 года – акрылены часовыі выдавецкімі поспехамі і палітычнай адлігай у краі, я дамовіўся з выдавецтвам “Мастацкай літаратуры” аб выданні сваёй чарговай кніжкі вершаў. Рукапіс быў хутка падрыхтаваны і праз некалькі месяцаў здадзены ў выдавецтва пад назвай “...А сэрцу хацелася жыць.” Рэдактар мяркуемага выдання Г. Яўсееў даслаў дзве станоўчыя рэцензіі, а загадчык аддзела паэзіі Л. Дранько-Майсюк запэўніў, што кніга будзе ўключана ў выдавецкі план на 1996 год, – як мы папярэдне і дамаўляліся. Усё складвалася цудоўна.

Ды сітуацыя ў Беларусі рэзка змянілася ў сувязі з абрannем першага презідэнта. Палітычны клімат пачаў хутка мяніцца ў бок драконаўскай цэнзуры і ўладнага ўмяшання ў выдавецкія планы. Ужо ў канцы 1995 года стала зразумела, што ў план 1996 года мая кніжка не ўключана, але яшчэ верылася, што, магчыма, будзе перанесена на 1997 год. Па ўзгадненню з выдавецтвам, рукапіс змяніў назыву на “Хацелася жыць для Беларусі” і заменена частка вершаў. Але і ў выдавецкі план 1997 года па шэрагу прычынаў кніжка не трапіла. Пры канцы года рукапіс з прабачэннямі быў вернуты. Час палітычнай адлігі скончыўся. Уступіла ў правы колішняя цэнзура з дыктатам адной асобы. Усе надзеі на публікацыю абрываліся. Нават “ЛіМ” і часопіс “Маладосць” ад друкавання маіх матэрыялаў устрымаліся.

Група пісьменнікаў Слонімшчыны

Прыйшлося ўжо ў каторы раз увесь рукапіс перабраць і часткова дапоўніць, прыкладці нават здымкі, бо кніжкай зацікавіліся гродзенскія сябры. Яны зрабілі шмат намаганняў, нават набралі рукапіс, але адсутнасць сродкаў усю задуму спыніла.

На шчасце, у пачатку 1998 года з Менску з Архіва Найноўшай гісторыі і “Нашай нівы” са здымачнай групай завіталі да мяне Алег Дзярновіч з сябрамі. Ім і перадаў я падрыхтаваны свой рукапіс з просьбай пры магчымасці надрукаваць хоць праз некалькі гадоў. Перад тым намаганнямі Архіву была выдадзена кнішка “Гарт” – успаміны Саюза беларускіх патрыётаў з Глыбоцкага і Пастаўскага падполля. Мой рукапіс у біяграфічнай частцы таксама згадваў аб падполлі 1946-1947 гадоў у Заходній Беларусі, хоць і вельмі павярхойна. Надзея на выданне кніжкі было мала, але Алег Дзярновіч рукапіс для азнаймлення ўзяў, як і шэраг іншых дакументаў. У телефоннай размове праз нейкі час ён паведаміў, што азнаёміўся з майм

рукапісам і мае намер шукаць сродкі для выдання кніжкі, хоць ні ў чым не запэўніваў. Такім чынам, усё павісла ў паветры на няпэўны час. Катэгарычнай адмовы не было. Праз нейкі час патэлефанавала з Менску нейкая жанчына і назваўшы сваё прозвішча – якое для мяне было незнаёмае – пацікавілася, ці не змог бы я даслаць тэксты вершаў з канцлагернай перапісі з Ларысай Геніюш з тлумачальным допісам. У майм рукапісе яна знайшла нейкія разыходжанні з маёй жа публікацыяй у “ЛіМе” за 1989 год. Я згадзіўся перадаць падрыхтаваны раней да друку матэрыял, не ўдакладніўшы прычыну запыту. Той даволі вялікі матэрыял (каля 50 машынапісных старонак) ужо двойчы дасылаўся мною ў рэдакцыю часопіса “Маладосць” і, нібы, недзе гінуў. Цяпер была зацікаўленасць растыражыраваць яго праз розныя рэдакцыі, каб пазбавіцца пэўнага сумневу. Дарэчы, ужо была дамова з гродзенскай “Ратушай” аб выданні яго асобнай кніжкай.

Такі тэлефонны званок сведчыў, што над майм рукапісам у Менску працуець, але ў якім накірунку? Гэта мне было невядома.

Праз пэўны час з Полацка мне патэлефанаваў сябра па канцлагеры Лявон Бялевіч, які віншаваў з выданнем маёй кніжкі “Жыць для Беларусі.” Ён прачытаў аб гэтым у газеце “Наша ніва.” Я ўсуніўся, бо ніхто з выдавецтва мне нічога не паведамляў і не ўзгадняў; ды і назва кніжкі была перароблена. Мой рукапіс называўся “Хацелася жыць для Беларусі.” А ў “Нашай ніве” паведамлялася аб кніжцы “Жыць для Беларусі.” Паведамленне радавала і хвалявала, бо ўзнікала шмат непаразуменняў. Усё чамусьці было зроблена ўпотай ад аўтара. Гэта была не першая мая

кніжка. Афіцыйныя дзяржаўныя выдавецтвы “Мастацкая літаратура” (пры выданні зборніка вершаў “Крык”) і “Полымя” (пры выданні кніжкі “За смугою часу”) узгаднялі ўсе адступленні ад аўтарскіх тэкстаў. А тут – ні адзінага пытання, ні адзінага званка і раптам – кніжка, ды яшчэ так хутка. Заставалася толькі дзякаваць і чакаць сустрэчы з выданнем. Па стану здароўя я ўжо даўно не рызыковаў аддаляцца ад дому, і прыйшлося прасіць Сяргея Ярша, які заўсёды выручаў, прывезі хоць некалькі асобнікаў. Ён прывёз 5 і перадаў мне 4.

Уражанне было ашаламляльнае. Кніжка была і мая, і зусім не мая. Хуценъка гартаю, хвалююся, бо многае перароблена і не ў лепшы бок. Імкнуся зразумець рэдактара В.Булгакава і карэктара Р.Кадукевіч(а), але не знаходжу лагічнага аргументавання пераробкам. Выдаўцы нечаму не зразумелі мяне, як аўтара. Хоць кніжку я рыхтаваў уважліва, патрабавальна, з улікам зместу. Сёе-тое захавана, але агульнае ўражанне непрыемнае, нават прыкрае. Знаёмачыся з такой кніжкай, у любога чытача ўзнікне адмоўная характарыстыка аб аўтары, яго патрабавальнасці і здольнасцях. Дапушчана вельмі шмат друкарскіх памылак пры кампутарным наборы (каля 150), зусім ліквідаваны замест у канцы кніжкі, замест прысвячэння прызначаны чамусьці “Уступ”; праўкі ў вершах рабіў не паэт, парушаны рытм і рыфма; пад некаторымі здымкамі бязглазда перароблены подпісы; адвольнае мастацкае афармленне адарванае ад зместу і логікі (мастак М.Баразна); ёсьць пропускі ў вершах; замест аўтарскага загалоўка “Вершы з падпольнага канцлагернага ліставання з Ларысай Геніюш” напісаны “Паэтыцкае ліставанне з Ларысай

Геніюш” і многае іншае. Мне сорамна за такое выданне, а фактычна ў рукапіс было ўложана столькі старання. Складваецца ўражанне, што выдаўцы нарочна здзекваліся над кніжкай і аўтарам.

Робячы добрую справу, выдавецтва зняважліва паставілася да свайго гонару і гонару аўтара кніжкі. Гэта ў нечым нагадвае калгасныя адносіны да справы. Затрачаны грошы і праца, а вынік нікчэмны.

Так рабіць нельга!

Сустрэча

О, Божа!.. Нарэшце – пасля амаль дзесяцігадовага расстання і бальшавіцкай няволі – я зноў на Беларусі, туга па якой не пакідала на чужыне ніколі. Зноў іду па слонімскай зямлі, зямлі маіх продкаў, зямлі майго дзяяцінства.

Сустрэчы, сустрэчы, успаміны... У позірках знаёмых заўважаю то шчырую і непрыхаваную радасць ад спаткання, то насцярожаную заклапочанасць і прысутнасць нейкага страху. Апошніх болей. Яны стараюцца абмяжоўвацца некалькімі кароткімі фразамі і хутка развітваюцца. Ёсць і такія, якія робяць выгляд, што не заўважаюць ці не пазнаюць. Па іх паводзінах можна зразумець, што гэта партыйцы і трymаюцца бліжэй да ўладнага карыта. З усяго гэтага ўсё выразней пачынаю заўважаць змены ў псіхіцы землякоў, асабліва гараджанаў і інтэлігенцыі. За пасляваенныя гады рэжымная пропаганда і запалохванні змянілі ўзаемаадносіны людзей.

Асабліва канкрэтна зразумеў я сваё цяперашнje становішча і месца ў грамадстве, калі праз некалькі дзён звярнуўся ў раённы аддзел міліцыі, каб зарэгістравацца і прыпісацца да сям'і сястры і швагра. Работніца аддзела, азнаёміўшыся з маімі дакументамі і падазронам аглядзеўшы мяне, заявіла, што тут я цяпер усё жыццё буду заставацца пад наглядам спецслужбай.

– Пад якім наглядам? – запярэчыў я. – Я Вам прадставіў дакументы аб датэрміновым вызваленні і зняцці судзімасці, якія выдадзены на падставе рашэння камісіі Вярхоўнага Савета СССР.

– Бачу вашыя дакументы і таму папярэджваю. Проста папярэджваю, – спакойна і катэгарычна адказала яна, робячы нейкія запісы ў сваіх і маіх паперах. Праз некалькі хвілінаў вярнула мае дакументы, яшчэ раз уважліва акінуўшы мяне ўладным паглядам. На маёй даведцы аб вызваленні і зняцці судзімасці коса быў зроблены запіс: “Взят на учёт. Слонім. ГОММВД 13.12.56г.” і подпіс. Цяпер стала зусім зразумела, што ўсе контакты знаёмых са мною будуть адсочвацца спецслужбамі – гэта значыць тым жа КДБ. Менавіта на гэтую стабільную савецкую рэчаіснасць цяпер і мне належала звярнуць увагу, каб не падстаўляць пад непрыемнасці блізкіх людзей.

Адазу ж увесь мой ранейшы трывумф і радасць ад сустрэчы з Бацькаўшчынай і так званай волій раптоўна пазмрачнелі. Між намі ва ўсёй яве ўстаў чорны цень рэжымнай савецкай прысутнасці. А неўзабаве цень гэты ператварыўся ў рэальных сектотаў і рознага кшталту прыліпалаў. У хату да нас ні з таго, ні з сяго зачасці з наведваннем нейкі пажылы тып у форме вайскоўца (побач размяшчаліся вайсковыя кашары), ён называўся Лаўровым і знаёмым былых

кватэрнтаў, перадаў ад іх прывітанні. Некалькі разоў спрабуючы навязаць размову са мною, ён распытваў пра планы і настрой. Але я, зусім не жадаючы ўступаць у гутарку, сыходзіў з хаты. Пабачыўшы, што наладзіць контакт не ўдаецца, магчыма, заўважыўшы маю недружалюбнасць, няпрошаны “госць” праз нейкі час знік. Прайшла чутка, памёр. Але спробы з падсадкамі на гэтым не спыніліся. Пачалі выклікаць на “гутарку” у ваенныя спецорганы швагра, як былога франтавіка і гаспадара дома. Можна здагадвацца, што нешта прапаноўвалі, запалохвалі, бралі распіску.

Мae спробы ўладкавацца на працу па адной з спецыяльнасцяў адмаўляліся па прычыне адсутнасці дакументаў, якія былі канфіскаваныя. Патрэбна было больш уважліва прыглядзецца да сітуацыі, можа нават парайцца з надзейнымі людзьмі, якіх трэба было адшукаць.

Я ўспомніў пра Геніюшаў, што жылі ў недалёкай Зэльве і з якімі перапісваўся з Поўначы, бо яны вярнуліся на Беларусь раней за мяне. З Ларысай Антонаўнай я ў канцлагеры амаль два гады падпольна ліставаўся так званымі “ксівамі”, вырашаючы розныя палітычныя і складаныя бытавыя пытанні, давяраючы ва ўсім. Завочна пазнаёміўся ў Варкуце праз доктара Глеба Багдановіча і з мужам Ларысы – Янкам Геніюшам, доктарам, які там адбываў тэрмін свайго пакарання. Гэтыя людзі былі для мяне найбольш надзейнымі і дасведчанымі дарадцамі і сябрамі ў дадзеных умовах. Там, у няволі, мы заставаліся самымі блізкімі і шчырымі сябрамі, жылі аднымі надзеямі і мэтамі, адзінамі памкненнямі і ідэямі. Марылі аб вяртанні ў родныя мясціны, духоўна падтрымлівалі адзін аднаго. Цяпер мары нашыя збываліся не па

нашаму сцэнарью і хацелася параіцца, сустрэцца, вочна пазнаёміцца. Сустрэча была не толькі жаданай, але і вельмі неабходнай. Гэта быў сяброўскі абавязак і доўг.

І я вырашыў неадкладна наведаць сям'ю Геніюшаў. Усё ж вельмі карцела сустрэцца і, нарэшце, пазнаёміцца з той цікавай, загадковай, таленавітай і такой блізкай для мяне ва ўмовах канцлагернай самоты Ларысай, якая так шчыра і цёпла запаўняла пустэчу нявольніцкіх дзён і месяцаў. Я ўяўляў яе амаль ідэалам жанчыны: высокай, стройнай, прыгожай, з блакітнымі, як неба, вачамі, мілагучнай чаруючай гаворкай, чулым і добрым сэрцам. Надзяляў яе вобраз самymі цудоўнымі якасцямі, якой хацелася бачыць свой ідэал. Хоць ведаў, што такіх у жыцці не бывае, яны бываюць толькі ў мроях.

Пасля таго незвычайнага завочнага знаёмства і шчырай канцлагернай перапіскі прайшлі гады, сітуацыя рэзка змянілася. Мінулае ўспаміналася, як цяжкі сон, ад якога нельга было адмахнуцца. У памяці ўсё яшчэ ўсплывалі трывожныя асацыяцыі, звязаныя з няволяй. Цяпер жа патрэбна было асцярожна і абачліва прыстасоўвацца да новых абставін, складаных і загадковых.

Такая дарагая і бясконца любая бацькаўшчына, якая ўвесь час клікала і грэла сэрца доўгімі гадамі расстання, сустракала, нібы крадучыся праз чужацкія заставы.

Я ехаў у Зэльву. Блізіўся да канца 1956 год. Наваколле, пакрытае снежнай беллю, павольна плыло за шыбамі аўтобуса і неяк хвалююча кранала сэрца. Гэта была не запалярная тундра, а такая родная Беларусь. Зноў вярталіся ўспаміны і між імі ўжо крыху

прызабытыя пачуці, навеяныя колішнімі канцлагернымі “ксівамі” ад Ларысы Геніуш, яе цудоўнымі палкімі вершамі. І чым бліжэй была Зэльва, тым больш адчувалася хваляванне. То хацелася прыспешыць момант загадкавай чаканай сустрэчы, то з’яўлялася жаданне адцягнуць развязку таго рамантычнага завочнага сюжэту, які так цёпла і шчыра грэў збалелыя сэрцы ў лядоўнях няволі і не скароным змаганні за жыццё. Час заўсёды згладжвае кантрасты пачуццяў, і цяпер яны сталі нерэальнымі, ды і патухлымі. І ўсё ж хацелася сустрэцца з загадкавай Ларысай Геніуш – цудоўнай сяброўкай па барацьбе з супольным ворагам, таленавітай паэтэсай, сябрам, што так пышчотна гайла раны, нанесенныя катамі.

...Вось і прыпынак аўтобуса. Шафёр абвясціў:
– Зэльва! Стаянка пяць хвілін.

Аказалася, што само мястечка (цяпер пасёлак) размешчаны воддаль ад прыпынку аўтобуса і шашы Слонім-Ваўкавыск. Я не быў знаёмы з гэтым населеным пунктам, але зблудзіць тут было немагчыма, бо да так званага цэнтра яго вяла адзіная вуліца з вясковымі хатамі. Па ёй і накіраваўся я ў пошуках вядомага па перапісцы адреса. Ісці давялося не вельмі доўга. Першая ж брукаваная вуліца, што адходзіла направа, была Савецкая. З лістоў я ведаў – на гэтай вуліцы, дзе стаяла царква пад чацвёртым нумарам, у доме на два канцы жылі Геніушки. Адчыніўшы брамку, сустрэў жанчыну, якая з цікавасцю аглядзела мяне і запытала:

- Вы да каго?
- Геніушки тут жывуць? – звярнуўся я.
- Вунь іх ганак, – паказала яна незадаволена.

Адкрыты старэнкі ганак з лаўкай і драўлянымі прыступкамі патрабаваў рамонту. Але мяне цікавіў не

ён. Праз некалькі хвілінаў мела адбыцца сустрэча з так паважанымі мною, але зусім незнаёмыі людзьмі. І да сустрэчы гэтай я ніяк не мог падрыхтавацца, настроіцца. Жанчына ж з суседніх дзвярэй усё яшчэ праводзіла мяне паглядам, што не давала магчымасці замарудзіць рашэнне. Адчыніўшы дзвёры ў сені і нагледзеўшы клямку, я ўпоцемку пастукаўся ў хату.

– Заходзьце! Калі ласка! – гучна азваліся жаночы і мужчынскі галасы. Неяк няёмка ўваліўшыся праз высокі парог у хату, я ўбачыў за сталом пры вакне жанчыну і мужчыну. Яны з цікавасцю разглядвалі мяне, нібы пытаючы: “Вы да каго?” Акінуўшы паглядам хату, шукаючы свой уяўны жаночы “ідэал” і не знайшоўшы, я паведаміў կрыху разгубленая:

– Я Васіль Супрун. Добры дзень!

Пажылая, паўнаватая жанчына раптам замітусілася і падбегла, працягваючы руку з словамі:

– Вось Вы які? Ну, добры, добры дзень, Васіль Супрун! Праходзьце, калі ласка. Распранайцесь.

Звярнуўшыся да худзенькага мужчыны, яна спрабавала растлумачыць, хто я і пазнаёміць нас. Але мужчына, павітаўшыся са мной, апярэдзіў:

– Нас у Варкуце завочна пазнаёміў доктар Багдановіч. Звяртаючыся да мяне, ён запытаў:

– Памятаеце такога? Цудоўнейшы чалавек Глебка.

– Як не памятаць, такіх не забываюць,
– адказаў я.

Увесь гэты час жанчына – як цяпер я пераканаўся, была гэта менавіта Ларыса Антонаўна Геніуш, – уважліва разглядвала мяне, магчыма, паравоўваючы з фантазіяй былога ўяўлення.

– Іван Пятровіч, дапамажы спадару Васілю

распрануцца, – прапанавала яна мужу, даючы зразумець, як я павінен звяртацца да гаспадара. Актыўнасць якога ў роспытах не дазваляла мне ўважлівей разглядзець свой колішні ўяўны “ідэал”.

Калі, нарэшце, гутарка перайшла ў спакойнае рэчышча, я непрыкметна стараўся разглядзець у асобе гаспадыні, простай, нічым не адметнай немаладой жанчыне, той паэтычны талент, дыпламатычны тakt і эрудыцыю, якімі так захапляўся ў час завочнага знаёмства і лістування ў канцлагеры. І ніяк не мог пагадзіцца з тым, што маё ўяўленне было такім далёкім ад рэальнасці. Стала нават сорамна за тое сяброўскае панібрацтва, тое беспардоннае “Ты”, якое, гледзячы на гэтых паважаных і культурных, намнога старэйшых за мяне людзей, цяпер змушала чырванець, тушавацца і адчуваць сябе вельмі няёмка. Верагодна заўважаючы гэта, Ларыса Антонаўна ні паводзінамі, ні размовамі не ўскладняла сітуацыю, але дасціпна разглядала мяне, нібы зазірала ў душу. Я ж стараўся сачыць за сваёй гаворкай і адказваць на дзясяткі самых розных пытанняў. Геніюшаў цікавіла – і калі я вярнуўся на Беларусь, і дзе працаваў апошнія паўгода, і дзе затрымаўся цяпер, і як сустрэлі знаёмыя, як сустрэла мясцовae начальнства, якія планы на будучае, і многае іншае. Згадалі і агульных знаёмых. Ад некаторых яны ўжо атрымлівалі лісты. Шэптам паведамілі аб сваім становішчы і адносінах з мясцовай уладай, бо адмовіліся ад савецкага грамадзянства. Ціха папярэдзілі, што нас могуць падслухоўваць, бо суседка, што жыве за сцяною, “іхняя”.

Паступова я адыходзіў ад шоку. Усё ж хацелася парыцца наконт перспектывы і адаптациі да няпростых умоваў сучаснасці. Сустрэча была

абмежавана часам, бо Івану Пятровічу патрэбна было ісці на дзяжурства ў лякарню, дзе ён працаваў доктарам, а мне на аўтобус.

Праз некалькі гадзінаў напружанай гутаркі і сяброўскага знаёмства, усе мы накіраваліся спачатку да лякарні, а затым Геніюшы праводзілі мяне на аўтобусную станцыю. Да чакаліся прыходу аўтобуса і па-сяброўску развіталіся.

Такім было маё першае спатканне і вочнае знаёмства з шаноўнымі Геніушамі. Едучы ў аўтобусе, я няспешна аднаўляў у памяці моманты нядаўняй сустрэчы і супастаўляў іх з пачуццямі, навеянымі калісьці цудоўнымі вершамі і пальмірнымі “ксівамі” Ларысы, якія ўспрымаліся ў часы трывожнай і пакутнай няволі, як чаканыя сустрэчы самых блізкіх і дарагіх людзей.

Усё гэта засталося ў мінульым. І менавіта сёння, фактывічна, адбылася рэальная развязка таго ўзнёслага рамантычнага сюжэту, ад якога засталіся толькі ўспаміны і тыя хвалюючыя вершы з былога нявольніцкага канцлагернага нашага ліставання. Вершы гэтых, нягледзячы на складанасць умоў і небяспеку, я ўсё ж захаваў, як дакументы часу, як Памяць.

Патрыёты маўчаць не схацелі!

Неаднаразова чуў ад моладзі балючы папрок: а чаму гэта вы, старэйшае пакаленне, пакорліва маўчалі, калі камуністычная зграя, гвалтуючы нацыянальныя святыні Беларусі, чыніла здзек над народам, культурай, мовай, гісторыяй нашай, з дзяцей робячы лютых

“янычараў”, здольных зубамі рваць жывое цела маці Беларусі? Дык вось, хачу сказаць – не, маўчалі далёка не ўсе.

Сотні, тысячы лепшых сыноў і дачок народа мужна кідалі свой лёс пад крыявавыя гусеніцы сталінскага Малоха з надзеяй, што на касцях нашых юначых забуксуе праклятая машына дзікай тыраніі, і народ беларускі ўздыхне вальней. І браў адчай: хруст чалавечых касцей, енкі і стогны ахвяраў толькі распальвалі садызм катаў, рукі якіх і сёння да плеч у людской крыві.

Але тыя, хто шчыра і свята любіў сваю Беларусь, за волю яе, яе выратаванне ўсё роўна ішлі і ішлі на любыя мукі, ахвяруючы сабой. Хоць добра ведалі: супрацьстаяць узброенай да зубоў бальшавіцкай ардзе не зможам, ідзём на смерць.

І сапраўды: ацалелі адзінкі, ды і тыя абылганыя, скалечаныя, растаптаныя. Лічу сваім святым абавязкамі хоць успомніць пра тых патрыётаў, якія сваім юначымі сэрцамі засланялі Беларусь ад дзікай бальшавіцкай расправы ўжо ў пасляваенныя 1946-1947 гады.

Час быў вельмі складаны і цяжкі. Закончылася вайна з Нямеччынай і Японіяй. Усе з надзеяй чакалі волі і палітычнага паслаблення, адмены рэпрэсій. Жыщё ж сведчыла аб іншым. З дапамогай агромністай арміі кампартыйных прыблудаў і недавукаў, што пацягнуліся з Усходу, пачалася гвалтоўная русіфікацыя і наступ на ўсё беларускае: культуру, мову, гісторыю. Усе кіруючыя і адміністрацыйныя пасады апынуліся ў руках прышлых антыбеларускіх элементаў. Перспектыва на выжыванне беларускай культуры, асабліва на тэрыторіі заходніх часткі Беларусі, стала безнадзейнай і пагаршалася ўвачавідкі. Усяго гэтага

не магла не заўважаць чуйная на палітычны клімат моладзь і інтэлігэнцыя. Асабіста мне не было яшчэ і дваццаці гадоў. Мы, студэнты і настаўнікі, спрабавалі пратэставаць, пісалі ў газеты, у вярхоўныя органы ўлады. Але ўсе нашы намаганні зняважліва і здзекліва асмейваліся партакратыяй і пагрозліва “падшываліся” да нацыяналізму ці нават фашызму.

Моладзь вымушана была пайсці на падпольную барацьбу. Недзе ўжо на пачатку 1946 года ў розных кутках быў Заходній Беларусі – у Слоніме, Наваградку, Баранавічах, Глыбокім, Паставах, Брэсце і ў іншых гарадах і мястэчках зняволенай, але яшчэ не паставленай на калені Беларусі пачынаюць стыхійна стварацца групоўкі, потым і арганізацыі. Я веру, гісторыкі даследуюць і раскажуць аб усім больш падрабязна. Мне ж зараз хочацца хоць коратка згадаць аб tym патрыятычным руху – як удзельніку – і называць вядомыя мне імёны яго мужных змагароў. Скажу толькі, што многія з нас не спадзяваліся выжыць.

Вясной 1946 года была створана падпольная беларуская патрыятычная арганізацыя ў Слоніме. Для канспірацыі яе назвалі “Чайка”. Заснавальнікамі-арганізатарамі яе былі пераважна маладыя настаўнікі – Міхась Ракевіч, Аляксандр Гардзейка, Міхась Чыгрын, Уладзімір Салавей, Леакадзія Кавальчук, Ніна Караб і аўтар гэтых радкоў. Адразу ж была распрацавана і прынята праграма дзейнасці арганізацыі, умовы канспірацыі, вызначаны палітычны напрамак – сацыял-дымакратычны – і абрана кіраўніцтва. Галоўнай мэтаю, якую мы перад сабой ставілі, была абарона нацыянальных правоў і свабод, барацьба за захаванне і развіццё беларускай культуры, мовы і гісторыі. Арганізацыя павінна была абыяднаць

перадавое студэнцтва, беларускую інтэлігэнцыю, свядомую рабочую і сялянскую моладзь, шляхам агітацыі і прапаганды ўплываць на абуджэнне і развіццё свядомасці народа, яго нацыянальной годнасці. Распрацоўваліся таксама і структурна-палітычныя праекты будовы незалежнай Беларусі, шляхі барацьбы за дабрабыт народа. Арганізацыя хутка расла. Згодна з умовамі канспірацыі, кожны з членаў не павінен быў ведаць больш за 6 чалавек з падполля. У сваю чаргу, кожны з удзельнікаў ствараў толькі яму вядому групу прыхільнікаў руху.

Ужо вясной “Чайка” выйшла на падпольную, але слаба канспіраваную групу патрыётаў у Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце. Праз пэўны час, пераправерыўшы надзеянасць кожнага праз студэнта У.Салаўя, кірауніцтва “Чайкі” пайшло на аб’яднанне з імі. У пачатку чэрвеня 1946 года ў Баранавічы выехалі: М.Ракевіч, У.Салавей (як сувязны) і я. Ад Баранавіцкага падполля прадстаўнікамі для перамоў з намі былі Аляксандар Барэйка, Міхась Агейка і Аляксандар Шапавал. Пасля аб’яднання для агульнай каардынацыі руху было выбрана кірауніцтва ў складзе трох асоб – старшыні і двух намеснікаў (В.Супрун, А.Барэйка і М.Ракевіч). Работа яшчэ больш актывізировалася. Выйшлі на падпольную групу Брэсцкага чыгуначнага тэхнікума і наваградскі падпольны “Саюз вызвалення Беларусі” (СВБ). Даходзілі чуткі пра існаванне патрыятычных суполак у Менску і Гродне, і мы спрабавалі наладзіць сувязь і з імі.

Наваградская група, кірауніком якой быў Генадзь Казак, пры бліжэйшым знаёмстве з ёю выклікала сумненні, – вельмі ўжо адкрыта дзейнічалі

яе сябры, таму было вырашана пакуль устрымацца ад аўяднання, але контакты з ёю не парывалі. Тым не менш, усцерагчыся ўсё ж не ўдалося – па нявопытнасці некоторых сябраў нашай арганізацыі без кансультациі з кіраўніцтвам яны ўвайшлі-такі ў наваградскую групу СВБ. А там ужо працаваў стукач з дзяржбяспекі. Аб апошнім стала вядома толькі пасля суда.

Паміж тым, летам 1946 года ўжо сфарміраваўся Цэнтр беларускага вызваленчага руху (ЦБВР). У яго склад увайшлі В.Супрун (кіраўнік), А.Барэйка, М.Ракевіч, М.Агейка, У.Салавей і М.Макарэвіч. Кожны з членаў Цэнтра меў свае абавязкі і напрамкі дзеяніасці.

У канцы 1946 года пачалі актыўна дзейнічаць падпольныя групы пры Жыровіцкім сельскагаспадарчым тэхнікуме, Ганцавіцкім педвучылішчы, а ў пачатку 1947 года рух перакінуўся таксама ў Маладзечанскую і Пінскую вобласці. З мэтай канспірацыі арганізацыі нае падполле будавалася наступным чынам. Работай кіраваў Цэнтр, вакол яго было створана так званае Першае кола падполя – гэта абласныя структуры кіравання. Кіраўнікамі па абласцях былі прызначаны: у Баранавіцкай вобласці – Аляксандр Барэйка, Брэсцкай – Мікалай Макарэвіч, Маладзечанскай – Сяргей Яноўскі, Пінскай – Мікалай Ляскавец. Ад Першага кола адыходзілі перыферыйныя групы, якія ўтваралі Другое кола – раённыя цэнтры падполя, а ад іх – Трэцяе кола. На тэрыторыі Слонімшчыны існавалі групы Трэцяга кола, якія, дзякуючы канспірацыі, не былі схоплены чэкістамі, але дзейнічаць эфектыўна ўсё ж не змаглі.

Мы не ведалі, што за многімі з нас ужо сачыла спецгрупа МДБ. Правяралася ліставанне і сустрэчы,

вяліся пошукі людзей, вядомых стукачу па прозвішчах. Арышты пачаліся ў пачатку чэрвеня 1947 года і працягваліся да жніўня. І хоць у прыгаворах трывалася, што падполле рыхтавала ўзброенае пайстяне з мэтай выхаду Беларусі са складу СССР, пры арыштах і вобысках ні ў аднаго з падпольшчыкаў (як мне вядома ад следчых) зброй выяўлена не было, не зафіксавана ні адзінага крымінальнага злачынства, учыненага сябрамі падполья, тэарыстычных актаў. Праўда, у кагосьці пры вобыску на падстрэшны знайдзены быў штык, якім калолі свіней, і вось гэты штык пачаў фігураваць як “зброя падполья”, якой мы мелі намер “закалоць” СССР.

Аказваецца, не смешна, калі і цяпер Вярхоўны Суд суверэннай Рэспублікі Беларусь, што ўзнікла на руінах СССР і камуністычнага таталітарызму, дэманстратыўна падтрымлівае рашэнні берыеўскіх ваеных трывалася і дадзенай яму ўладай працягвае душыць тых, хто, не шкадуючы свайго жыцця, змагаўся супраць антычалавечага рэжыму за незалежнасць Беларусі, за захаванне роднай культуры, мовы і гістарычнай спадчыны. Мне, напрыклад, 10 студзеня 1992 года ў Вярхоўным Судзе рэспублікі судовая калегія ў складзе старшыні Н.Герменчука і членаў Е.Смірнова і І.Федарычыка не толькі адмовіла ў рэабілітацыі, але і беспадстаўна змяніла рашэнне Прэзідыта Вярхоўнага Савета СССР № 43 ад 7 чэрвеня 1956 года, якое мне было зачытана пры вызваленні з канцлагера ў Варкуце.

Аказваецца, мы і цяпер усе яшчэ застаёмся “ворагамі”. Але каго?

Катаў, чые руکі і сумленне заліты крывёй мільёнаў

ахвяр, праклёны якім шлюць цяпер ацаleлья “зэкі” і сем’і замучаных?!

Што ж, гісторыя яшчэ не сказала свайго апошняга слова пра ўсё гэта. Я вельмі павярхоўна згадаў аб адной з падпольных патрыятычных беларускіх арганізацый, якія існавалі ў 1946 – 1947 гадах на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Мімаходзь успомніў і наваградскі “Саюз вызвалення Беларусі”, кіраўнік якога Генадзь Казак загінуў у сталінскім ГУЛАГу. На жаль, многіх з былых падпольшчыкаў ужо няма ў жывых. Імёны ж іх схаваны ў тоўстых папках архіваў КДБ і зусім невядомы суверэннай Беларусі, за вызваленне і сённяшні дзень якіх патрыёты аддалі сваё жыццё. Назаву некаторых з іх. Гэта згаданы ўжо Генадзь Казак, Яўген Лішко, Майсей Стома, Адам Шабоцька, Фёдар Даўгач, Вячаслаў Краскоўскі, Аляксандр Жукоўскі і іншыя. Некаторыя з іх памерлі, выйшаўшы на волю.

Самастойна, але амаль адначасова з названымі арганізацыямі ўзнікла і патрыятычнае падполле ў гарадах Глыбокім і Паставах. Студэнты Глыбоцкага педвучылішча па ініцыятыве Васіля Мядзельца, Аляксандра Юршэвіча і Антона Фурса ў 1946 годзе заснавалі пры педвучылішчы падпольную беларускую групу, якая ставіла перад сабой мэтu: будзіць патрыятычныя пачуцці сярод студэнцтва і інтэлігенцыі Беларусі, клікаць народ да змагання за волю супраць любога акупацыйнага гвалту. Бальшавіцкая акупацыя ўсё часцей стала параўноўвацца з фашистоўскай, а палітыка Сталіна – з гітлераўскай. Асабліва рэзка кідаліся ў очы зняважлівыя адносіны прышлых улад да культуры і мовы народа, наогул да яго духоўнасці, чаго не рабілі нават нямецкія акупанты. Моладзь – гэта

палітычны барометр грамадства, які рэагуе найбольш эмацыянальна і чуйна на ўсе адхіленні ад нормы.

Тут жа аб нормах нават не магло быць і згадак. Грубасць і гвалт, разбэшчанасць і хамства пацяклі ракой разам з кампартыйным асадніцтвам і русіфікацыяй. Будучыя настаўнікі – студэнты педвучылішча – адчулуі ўсё гэта сэрцам. Пратест выліваўся ў супрацьстаянне і барацьбу.

Ужо ў канцы 1946 года глыбоцкая група патрыётаў налічвала значна больш за дзесяць чалавек і прыняла падпольную назvu “Саюз беларускіх патрыётаў” (СБП). У гэты час з Пастаўскага педвучылішча прыбыў студэнт Мікола Асіненка, і выявілася: там таксама існуе аналагічная падпольная група. Кіравалі ёю Мікола Асіненка і Валянцін Лагунёнак. Пастаўскае падполле таксама налічвала каля дзесяці сяброў. Было вырашана аб’яднацца пад адной назvай “Саюз беларускіх патрыётаў” і дзейнічаць супольна. Акрамя асноўнай мэты, Саюз шукаў міжнароднай падтрымкі, сувязей з беларускім замежжам. Гэта выкарысталі кэдэбісты і падсунулі правакатара.

Нявопытнасць у падпольнай рабоце і канспіратыўныя прамашкі далі магчымасць чэкістам лёгка пранікнуць у пастаўскую групу, а затым і ў глыбоцкую. На працягу некалькіх месяцаў групы дзейнічалі фактычна пад наглядам чэкістаў і нават з удзелам “падсадкі”, якія стараўся патрыётаў як мага больш “запэцкаць”, падбухторваў на правакацыі.

Арышты былі праведзены адначасова ў двух названых раёнах Маладзечанскай вобласці (Пастаўскім і Глыбоцкім) у пачатку лютага 1947 года. Праўда, некоторым членам глыбоцкага падполля ўдалося

схавацца і пражыць на нелегальным становішчы яшчэ некалькі месяцаў. Таму па гэтаму падполлю адбыліся два судовыя працэсы: першы і асноўны – у ліпені ў Менску, другі значна пазней – у Полацку.

Па Цэнтру беларускага вызваленчага руху таксама было некалькі закрытых ваенных трывбуналай у Баранавічах і Менску.

Мне вядомы прозвішчы больш чым пяцідзесяці чалавек падпольшчыкаў 1946 – 1947 гадоў, якія сталі ахвярамі бальшавізму, але гэта толькі частка з таго патрыятычнага руху.

Вось іх прозвішчы:

Агейка Міхась, Адамовіч Аляксандр, Альшэўскі Каставусь, Асіненка Мікола, Асіненка Ніна, Бабіч Іван, Бабіч Марыя, Баговіч Леанід, Бароўка Алена, Барсук Алена, Барсук Ларыса, Барэйка Аляксандр, Бацяноўскі Альберт, Бялевіч Леў, Гардзейка Аляксандр, Даўгач Фёдар, Дзікі Аляксей, Ждановіч Мікалай, Жукоўскі Аляксандр, Кабак Антон, Кавальчук Леакадзія, Казак Генадзь, Казак Лявон, Капціловіч Міхась, Кернога Уладзімір, Краскоўскі Вячаслаў, Краснадубская, Лагунёнак Валянцін, Лазіцкі, Лішко Яўген, Лысенка, Ляскавец Мікола, Лях, Макарэвіч Мікалай, Мядзелец Васіль, Несцяровіч, Пачопка Мікола,

Пярловіч Самсон, Ракевіч Міхась, Салавей Уладзімір, Сапежка, Сідаровіч Яўген, Спірковіч Пятро, Стома Майсей, Табола Алег, Фурс Антон, Чыгрын Міхась, Шабоцька Адам, Шапавал Аляксандр, Шуман Павел, Юршэвіч Аляксандр, Яноўскі Сяргей.

Ва ўмовах канспірацыі і абмежаванай магчымасці збору больш дакладных звестак многія факты і прозвішчы засталіся невядомымі.

Настаўнік і час

Успамінаю складаны і цяжкі ваенны час — 1943 год. Акупацыйныя нямецкія ўлады на край наш і народ глядзелі, як заваёўнікі. Усё роднае і дарагое нам для іх было абыякавым, чужым і нават варожым. Вайна ж рабіла людзей жорсткім і лютымі, тым больш, у адносінах да заваяваных тэрыторыяў, дзе да гэтага часу панавала варожая ідэалогія і адпаведная ёй культура і духоўнасць. І ўсе ж у такіх найскладанейшых умовах беларускія падзвіжнікі-патрыёты дабіліся ад акупацыйных уладаў дазволу на адкрыццё беларускіх школаў і сваіх нацыянальных культурніцкіх асяродкаў.

Між тым, вайна зацягвалася і нельга было прадбачыць яе зыход. А на зямлі нашай, стаптанай чужымі войскамі, жыщё мусіла працягвацца, народ мусіў прыстасоўвацца да ўмоваў, шукаць выйсце і неяк змагацца за выжыванне. Для адкрыцця і дзейнасці беларускіх школаў патрэбны былі настаўнікі. І ў некаторых гарадах абкарнанай фашыстамі афіцыйнай Беларусі ствараліся настаўніцкія курсы і семінары.

Існавала такая семінарыя і ў Слоніме. Яна была ўкамплектавана цудоўнымі настаўнікамі, выдатнымі спецыялістамі сваёй справы. І хоць не было неабходных падручнікаў, не хапала паперы і школьнікі прыладаў, надзейнага абсталявання ды і ўмоваў, талент выкладчыкаў кампенсаваў усё. Памятаю, з якой цікавасцю і прагнасцю слухалі і ўспрымалі мы кожную лекцыю; якое ўражанне рабіла на нас — семінарыстаў — кожная новая тэма. Нам адкрывалася шмат новага, праўдзівага, раней забароненага савецкай уладай, асабліва па гісторыі і роднай літаратуры. Праўда, без шалупіння і фальшу, заўсёды даходлівей для ўспрымання, таму і больш прыцягальнай, зразумелая,

захапляючая. Мы пазнавалі сябе, прагна пазнавалі сваю культуру, сваю сапраўдную гісторыю, сваю такую дарагую Беларусь. У юначых сэрцах вырасталі крылы новых надзеяў і жаданняў тварыць на карысць свайго народа; хацелася працягваць цудоўную славу настаўніцтва, сеяць у абяздоленым грамадстве шчырасць і праўду, будзіць пачуццё годнасці і любові да сваёй Бацькаўшчыны.

Рэальнасць жа была іншай. Камуністычныя партызаны паўсядна знішчалі школы, палілі асяродкі культуры, рабавалі насельніцтва, наводзячы жах. Не заставаліся ў даўгу і нямецкія акупанты. Гарэлі вёскі, гінулі людзі, знікалі помнікі матэрыяльнай і духоўнай спадчыны.

І ўсё ж мы – будучыя настаўнікі – у сяброўскіх гутарках абмяркоўвалі і марылі аб часе, калі нашы шчырыя жаданні і веды будуць запатрабаваны, калі мы спаўна зможем аддаць сябе служэнню роднай культуры і Бацькаўшчыне. Ужо тады мы ведалі, што толькі патрыятызм зможа даць народу вартую будучыню. Сапраўдны патрыёт не зможа стаць злачынцам на зямлі сваіх бацькоў, не зможа зняважаць чалавечую годнасць і гандляваць сваім сумленнем.

Гэтае пачуццё ўзвышае асобу, абуджае яе лепшыя якасці, абавязвае з'ядноўваць свае жаданні і лёс з інтарэсамі свайго народа, ахвяруючы сваім на карысць грамадскага.

Мы выхоўвалі ў сабе высакародныя рысы настаўніцтва ў лепшым сэнсе маралі, пры гэтым разумеючы, такія ж якасці выхаваць у іншых можна толькі праўдай, любоюю і шчырасцю. Хлуснёй, фальшам і гвалтам выхаваць станоўчыя якасці нельга.

Не ўсе з нас змаглі стаць настаўнікамі. Многія

аддалі жыцці за чужыя інтарэсы, бо на зямлі нашай працягвалася вайна; некаторыя вымушаны былі памяняць профіль працы, чапляючыся за існаванне. І нават тыя, хто дасягнуў сваёй юнацкай мэты, не ўсе змаглі прыжыцца ў новых умовах быцця. Бо і ў пасляваенны час палітызаваная савецкая школа не змагла пазбавіцца хлусні і амаральнасці. Настаўнік вымушана ператвараўся ў камуністычнага пропагандыста фальшу. Акрамя выканання школьніх моцна палітызаваных праграмаў за жабрацкі заробак, ён прымушаўся ўладнымі структурамі ўдзельнічаць у розных грамадскіх мерапрыемствах: сходах, выбарах, падпісках на пазыкі, газеты, ахвяраванні, прымаць удзел у выкалочванні з насельніцтва розных дзяржнарыхтовак, дзяржзакупаў, падаткаў і многага іншага. Усё гэта зневажала настаўніка і падрывала яго аўтарытэт, ператварыла ў служку ўладных партыйных недавукаў.

Да ўсяго гэтага, пачынаючы з 1946 года, у заходніх раёнах Беларусі пачаўся гвалтоўны наступ на ўсё беларускае: мову, культуру, традыцыі, гісторычныя каштоўнасці, ішла планавая прымусовая русіфікацыя краю і ў першую чаргу школаў. Настаўнік замест выхавання любові і павагі да ўсяго роднага, святога, змушаўся да абыякавага стаўлення да беларушчыны і ўзмоцненай русіфікацыі ўсяго навучальнага і выхаваўчага працэсу. У гэтым накірунку ствараліся школьнія праграмы і падручнікі. У школьніцтва ўжо з дзяцінства павінны былі выхоўвацца пагарда і абыякавасць да ўсяго беларускага, а широка пропагандаваліся такія агідныя якасці, як знявага рэлігійных абрадаў, сексуцтва і даносы па прыкладу літаратурнага героя Паўліка Марозава, непавага да

поглядаў і перакананняў старэйшых, інтэрнацыяналізм і савецкі калектывізм.

Гэта быў страшны перыяд разбурэння нацыянальных устояў пры актыўным удзеле і пад кіраўніцтвам уладных партыйных структур.

Вялася шырокая агітацыя і праз сродкі дзяржаўнай масавай прапаганды.

Нездарма менавіта ў гэты перыяд па краю працацілася хваля шырокага маладзёжнага супраціўлення палітыцы рэжыму. У шэрагу навучальных установаў узніклі падпольныя групы і арганізацыі беларускага патрыятычнага руху, у якіх актыўны ўдзел прынялі і маладыя настаўнікі. Рух гэты карнымі савецкімі органамі быў люта задушаны. Замест выпраўлення памылак нацыянальнай палітыкі, рэжым прымяніў свой таталітарны метад удушэння любога патрабавання законнасці. Чэкісцкія катоўні, ваенныя трывбуналы і канцлагеры трymалі ў страху і пакорлівасці падняволънага народы камуністычнай імперый.

Ішлі гады і дзесяцігоддзі. Так званая “праletарская” эрзацкультура, на дзяржаўным узроўні адмаўляўшая дасягненні векавой (хрысціянскай) культуры і цывілізацыі, пакідала свае сляды ў душах пакаленняў. Нормы жыцця і паводзінаў у цывілізаваным свеце бальшавіцкай ідэалогіі абвяшчаліся крамольнымі перажыткамі мінулага. Асабліва страшнымі і варожымі для савецкага грамадства лічыліся нацыянальныя пачуцці (акрамя расійскіх). Любоў і пашана да сваёй беларускай культурна-гістарычнай спадчыны абвяшчаліся буржуазным нацыяналізмам, барацьба з якім вялася на дзяржаўным узроўні. Сумленнасьць і патрыятызм

падмяняліся ідэямі ленінізму і пралетарскага інтэрнацыяналізму, што выхоўвала ў пакаленнях пачуцці статкавага калектывізму, унутранай бескантрольнасці і безадказнасці. Адзіным тормазам быў страх перад “спецорганамі”, які культывіраваўся жорстка і паўсюдна. Грамадства ператварылася ў безаблічны пакорлівы статак халуёў усеўладнага монстра – камуністычнай партыі, якая прысвоіла сабе неабмежаванае і безаговорочнае права валадарства і дыктатуры.

Настаўнік, выхаваны такой сістэмай і ўзброены палітызаванай школьнай праграмай, за гады ператварыўся не ў паважанага народам інтэлігентапатрыёта, а ў зашоранага і зацыкленага савецкага пропагандыста-падхаліма. Ці ж мог ён выхаваць вартае гонару пакаленне вольных людзей?

Нават у час, калі Беларусь была абвешчана незалежнай дзяржавай, але засталася пад уладай ранейшай наменклатуры, у школьніцтве нічога не змянілася. Настаўнікі не сталі нацыянальной інтэлігенцыяй, а засталіся халуямі сістэмы, зашоранымі рамеснікамі.

І пакуль не прыйдуць у школы і адукцыю наогул патрыёты, да таго часу Беларусь будзе “хварэць” халуйствам і знявагай. Неабходна пачынаць з нацыянальнай і бескампраміснай адукцыі.

Мінуў 1997 год.

Пасля 2 і 5 сакавіка 1995 года (пасля інфаркта мікарда і затым клінічнай смерці) стан здароўя моцна пагоршыўся, фізyczная і разумовая працаздольнасць

рэзка зменшыліся, і кожны наступны год робіцца ўсё меней спрыяльным. Сілы прыкметна слабеюць. Разумовая праца расчароўвае, лагічнае мышленне становіцца непаваротным, замаруджаным. Відаць, сапраўды працеваць над сур'ёзнымі тэмамі будзе вельмі складана. Стамляюся і застаюся незадаволены напісаным, думкі не слухаюцца. А так шмат яшчэ патрэбна перадаць нашчадкам і аб патрыятычным падполлі 1946 і 1947 гг. у Заходній Беларусі, і аб паэтычных захапленнях, і аб канцлагернай патрыятычнай дзейнасці ды і сябрах. Пасля ўсё гэта будзе яшчэ складаней рабіць, а больш ніхто за мяне не зробіць. Многае застанецца невядомым, а яно вартае памяці. Бо жыццё пражыта складанае, і час быў складаны.

Вынікамі года не задаволены. Зроблена вельмі мала. Адчуўши, што абедзве кніжкі, здадзеныя ў друк у мінулыя гады («Хацелася жыць для Беларусі» і «Дзеі над Шчарай») па розных палітычна-грашовых і цэнзурных матывах не будуць надрукаваныя, мне прыйшлося іх перапрацоўваць. Не надрукаваныя ў часопісе «Мададосць» архіўныя матэрыялы з вершаванай канцлагернай перапіскі з Ларысай Геніуш таксама давялося перадрукуюваць і крыху дапрацоўваць. А гэта не толькі забірала сілы і час, але і адмоўна дзейнічала духоўна.

У «ЛіМ» 3 жніўня выслаў вялікую падборку недрукаваных вершаў. Атрымалі, абяцалі надрукаваць, але... Так, як і кніжкі, – забаронены. З выдавецтваў зняты творы шэрагу аўтараў (В.Быкова, Л.Геніуш, М.Сяднёва, Н.Арсеньневай і інш.).

Зноў складанасці, як і ў мінулыя часы. І ўсё ж накідаў малюсенькі ўспамін пра «Чайку». Разумею,

што трэба пашырыць, але малавата духу і шмат складанасцей з матэрыяламі – многае невядомае.

У канцы года і з «Мастацкай літаратуры», і з выдавецтва «Полымя» рукапісы кніжак вярнулі з няёмкай мінай. З «Маладосці» нават не вярнулі рукапісы (на 40 стар.).

З Архіва найноўшай гісторыі і «Нашай нівы» таксама не прыехалі, хоць абяцалі аж два разы. Але ці толькі такое нам праходзіць даводзілася?

Будзем спадзявацца, што Сонца разгоніць хмары. Беларусь ажыве, а з Ёю ажывем і мы!

Мінуў 2001-ы год

Быў ён для мяне і складаны, і звычайны. Па стану здароўя даволі непрыемны, хоць у бальніцы не ляжаў, “хуткая дапамога” аднак наведвала неаднойчы і здароўем хваліцца нельга. Матэрыяльна адчуваў сябе зносна, хоць пенсія раўнялася прыблізна 40 далярам ЗША ў месяц.

У студзені з дапамогай Інстытута на карысць дэмакратыі ва ўсходній Еўропе змог выдаць у Слонімскай друкарні даўно падрыхтаваную краязнаўчую навукова-папулярную кніжку “Дзеі над Шчарай” (З гісторыі зямлі Слонімской); бясплатна распаўсядзіў яе з дапамогай сяброў па школьніх, сельскіх і гарадскіх бібліятэках. Выслаў сябрам і знаёмым у многія гарады Беларусі. Пры гэтым адчуў пэўнае задавальненне.

Асабліва ярка выразілася гэтае пачуццё, калі сябры, бібліятэкі, грамадскасць раёна і моладзь наладзілі з выпадку майго 75-годдзя цудоўную

Вясна 2003г. на лецішчы.

вечарыну ў доме культуры. Для мяне гэта было не спадзеўна, гранды ёзна, чулліва і патрыятычна. Я адчуў, што жыццё і мая творчасць землякам і успрынятая і ацэненая належна, што грамадству не абыякавы мой лёс і ахвяранасць. Паўнюткая зала інтэлігенцыі і дзесяткі выступоўцаў удзячна віталі маю літаратурную і науковую

грамадскую актыўнасць, што, магчыма, напалохала ўлады, якія нечакалі такой арганізаванасці і трывумфу. Не чакаў такой увагі да сябе і я.

Дзякую, шчыры дзякую Вам, дарагія сябры, за такое свята для мяне! Гэта акрыліла мяне і паказала, што, нягледзечы на ўладныя праследаванні і ганенні, нашы людзі умеюць цаніць і адносіцца па-свойму. Ведаю, што такую вечарыну зарганізуваць у наш час было няпроста і таму бязмерна ўдзячны дарагім сябрам за чуласць і цеплыню, яны дапамаглі і з распаўсюджваннем кніжкі.

Пісаць жа нічога сур'ёзнага не браўся – не дазвалялі сілы і здароўе. Часта бываў на лецішчы, хоць фізічна працаваць не мог. У друку нічога не з'яўлялася. З ліставаннем таксама ўсё закінута. Здароўе накладвае адбітак на ўсё жыццё і паводзіны. Да таго ж абставіны і палітычны клімат ціснуць духоўна. Разумею, што хныкаць нельга, за жыццё трэба змагацца. Былі ў верасні выбары презідэнта. Гэта таксама прайшло па нервах. Адны спадзяванні і надзеі. Жыць становіщца ўсё складаней і нецікавей. Справы і жыццё ўсё аддаляюцца ад маладосці. А сабраныя для працы горы матэрыялаў ляжаць нерухома, чакаюць плённай працы над імі. Сілы ж усё слабеюць. Адчуваю, што іх становіщца ўсё меней.

Нягледзячы на выхад кніжкі “Дзеі над Шчарай”, год гэты пусты.

Фотаздымкі

1. Сямейны здымак. 1939год.	6
2. Выпуск настаўніцкіх курсаў у Слоніме. 1942г.	13
3. Другі клас «Б» Слонімскай настаўніцкай семінарыі 1942г.	14
4. Пісаўся першы надрукаваны верш, 1943г. (Слонім, сквер)	17
5. З семінарыстамі Губарам і Салаём на Параднай вуліцы Слоніма (1943г)	19
6. Навучэнцы трэцяга «В» класа Слонімскай настаўніцкай семінарыі. 1944г.	21
7. Навучэнцы трох трэціх класаў настаўніцкай семінарыі. 1944г.	22
8. З настаўнікамі Глоўсевіцкай школы. Красавік 1947г.	48
9. Так выглядзела бацькоўская хата пасля вяртання з няволі.	58
10. Інта, спецлаг №2 (малюнак з/к Грыщэнкі, 1953г.)	77
11. Здымак Ларысы Геніюш з надпісам, дасланы з Абезі	81
12. Адзін з першых здымкаў у Варкуце. 1955г.	83
13. Л.Бялевіч і М.Чыгрын – адпачынак на інцінскай траве. 1956г.	84
14. Федзя Даўгач – адзін з лепшых сяброў згуртавання землякоў у Інце.	85
15. На Чорным моры – Феадосія, 1967г.	86
16. Зноў на Слонімшчыне (снежань 1956г.)	87
17. Сябры Слонімскага літаб'яднання. 1991г.	95
18. Група пісьменнікаў Слонімшчыны	102
19. Вясна 2003 года на лецішчы	128

На вокладках:

Канал Агінскага ў Слоніме і месца
дуэлі М.Лермантава ў Пяцігорску (1958г)

Васіль Супрун

Штрыхі

з

успамінаў

Рэдактар - Васіль Супрун

Фотаздымкі - аўтара

Апрацоўка здымкаў - Віталь Гіль

Кніга падрыхтавана пры дапамозе

Слонімскага маладзёжнага

грамадскага аб'яднання «Ветразь»

Вёрстка - Алесь Масюк

Карэктар - Мікола Канановіч

Наклад - 30 асобнікаў

